

Крывіцкае (Вялікалітоўскае)
Навуковае Таварыства
Пранціша Скарыны

The Francis Skoryna Kryvian (Greatlitvanian,
Biellarus) Society of Arts and Sciences
in the U. S., Inc.

ПРОФ. ДР. Я. СТАНКЕВИЧ

З УКРАЇНСЬКИХ ДАЧИНЕНЬНЯЇ ДА ВЯЛІКАЛІТВЫ-БЕЛАРУСІ
UKRAINIAN RELATIONS TOWARD GREATLITVA-BIELARUS

New York 1970

Проф.Др. Ян Станкевіч

З УКРАЇНСКИХ ДАЧЫНЕННЯЎ ДА ВЯЛІКАЛІТВЫ-БЕЛАРУСІ

Цяпер, калі Расія ўсімі сяродкамі русыфікуе і на'т фізычна нішча наш народ, ёсць справа вялікае вагі, як ставяцца да нас іншыя суседзі нашыя. Вось, Украіна. На ўсіх нашых адправах, як угодкі і інш., заступнікі Украінцаў пэўнаць нас у сваім вялікім да нас прыязьністве. Паглядзім, як ёсць запраўды.

Калі трайціны нашае Бацькаўшчыны забрала сабе беспасярэдня Масква, у тым ліку бальшыню Севершчыны. Другая частка Севершчыны прылучана да радэкае Украіны, у тым ліку этнографна чыстыя паветы вялікалітоўскія (беларускія) - Горадненскі і Любечам, Чарнегаўскі (да Дзясны) і прынамся ладная частка павету Ноўгарад-Северскага. Як ёсць казана, Масква ўсімі спосабамі сілком русыфікуе. Мы быліб удзячныя Украінцам, каліб у забранай імі часці былі дазволены вялікалітоўскія школы і культурна-асветная дзейнасьць вялікалітоўская наагул. Ані, адылі, гэтага няма. Як Расійцы русыфікуюць, так Украінцы украінізуюць. Аўруччына, прасьцяг сумежны з Дняпром (на захад ад яго) ад граніцы з радэкаю рэспублікаю Беларуская да ракі Цяперы, калыбка старавечных Дзярвян, таксама захавала яшчэ свой этнографічны від, дарма што з ладнымі ўплывамі мовы украінскае. Прылучаны да радэкае Украіны й іншыя землі вялікалітоўскія. Прыпомнім, што ў 1918 г., падле міру ў Берасьці зь Немцамі, да Украіны было прылучана Палесьсе зь Берасьцям, Пінскам, Туравам, Мозырам, Гомлям, паўднёвай часткаю Случчыны, і на гэтым прасьцязе Украінцы сілком заводзілі украінскія школы. Гэта ж паўтарылася ў 1941 г. Пэўнеж ня Немцам залежыла праводзіць такую граніцу. Імпэралізьме, адылі, ніколі ня до. Каб гэта паказаць, на мапах украінскіх, - на адных балях, на другіх меней, - і іншыя часткі Севершчыны хвалышыва пазначаюць як этнографна украінскія. Рэдактары Эцыклёпэды ўкраінаведы, В.Кубіевіч і З.Кузеля, ня прыкрываючыся хвалішаваньнем этнографы, кажуць: "Усяе паўночнае Чарнегаўшчыны... мова беларуская." Але дарма! Яны адлі пішуць: "Прыналежнасьць гэтага прасьцягу (зн. таго, каторага мова беларуская Я.С.) мы канчальна не разьвязуем і праводзім дзьве граніцы: адну граніцу без чатырох паветаў (паветы гэтакія: Навазыбкаўскі, Старадубскі, Суражскі і Імглінскі Я.С.), якой ёсць цяперашняя граніца радэкае Украіны, а другую, што абыймае сьпярэжны прасьцяг аж да Імглін на поўначы." Справа ня ў тым, што гэты прасьцяг калі трынаццаць тысячай квадратных кілёметраў, а ў тым, што хочучь чужое забраць, калі будзе блага ляжаць. Яны падаюць два аргумэнты дзеля гэтага забраньня. Першым ізь іх ёсць, што "З украінствам гэтае жыхарства звязуе калішняя прыналежнасьць да казацкае Гатманшчыны". Гэта аргумэнт несправядлівы, разбойніцка-гладаньніцкі, і яго ня можна тарнаваць. Тарнуючы яго; менаваныя два прагавітнікі на чужое мусілі б прызнаць права Вялікалітвы-Беларусі да ўсяе ўсходняе Украіны, бо яна ад палавіцы XIV стг. да 1569 г. належыла да Вялікага Княства Літоўскага, незалежнага гаспадарства вялікалітоўскага, належыла ў часе ўдвая большым, чымся вялікалітоўская Севершчына да казацкае Гатманшчыны; ды ня была захоплена збройнаю сілаю, як Чарнегаўшчына, а вызвалена ад Татар, дана было там Украінцам ня толькі вольна жыць, але й магчымасьць пашырацца аж да Чорнага Мора.

Другім аргументам ё, што менаваныя чатыры паветы належылі "пасельд да ўкраінскае Чарнегаўскае губерні".² Прасяцяг б.Чарнегаўскае губерні ё вялікалітоўскі- этнічна, бо займаюць яго патомкі вялікалітоўскага плямёні Севяран, і этнографна-моўна, бо да ракі Дзясны там звычайная мова вялікалітоўская, а на паўднё ад Дзясны - тая ж мова вялікалітоўская, падпала пад уплыў прэшлых Украінцаў.

А нядаўна проф.Васіль Чапленка(Чапленко) высунуў прэтэнсју да Берасцейшчыны а Піншчыны (гл. арт."Сінявокая сястра Украіны ремствуе ў Но.58 з 1969 г. газ."Свобода". Абедзве гэтыя землі ня ё чымсь апрычоньм. Яны складаюць часьць паўднёвое зямлі вялікалітоўскае. А з глянцём дзялектнага належаць у сваёй часьці да тае часьці паўднёваго (званага таксама паўднёва-заходнім) нарэчча вялікалітоўскага, што падпала пад уплыў мовы ўкраінскае.

Прасяцяг часьці паўднёваго нарэчча вялікалітоўскага, падпалай пад уплыў украінскі, украінскія мававеды завуць прасяцягам "паўночна-ўкраінскага нарэчча".³ Яны гэтак азначаюць граніцы яго: "Паўднёвую граніцу гэтых гавор можна азначаць умоўнай ліняю Валадзімер Валынскі - на паўднё ад Луцка-Здаўбуноў-Жытомер-Фастаў-Васількаў-Пераяслаў Хмяльніцкі-Прылуки - на рацэ Сейму. На поўначы пэўную граніцу азначаць цяжка, бо гэтыя гаворы спакваля пераходзяць да беларускае мовы: на захадзе ліні ізоглёс, што аддзяляюць гаворы ўкраінскае мовы (зн. гэтага "паўночнага нарэчча ўкраінскае мовы" Я.С.) ад мовы беларускае, даходзяць да ліні Берасця-Пінска, далей ўжо на тэрыторы Беларускае Радзкае Соц.Рэспублікі, ад ракі Уборць аж да Дняпра гэта ліня бліжыцца да гаспадарствае граніцы меж УРСР, ідзе ё цэлы рад гавор ізь беларускай асноваю (запраўды з чыстаю моваю беларускаю Я.С.)⁴

Пачынаючы разглядаць "Заходне-палескія гаворы" Ф.Мілка кажа: "Паўночная граніца гэтых ізоглёсаў - частая ліні ізоглёсаў - праходзе на поўнач ад ліні Камянец-Пружаны-Дарэгічын і на паўднёвы захад ад Пінска"(там-жа б.42). На прыкладзенай да гэтае кнігі мапе ("Карта говорів українское мови") паўночная граніца паказана гэтак: ад бодкі на гаспадарствавай граніцы з Польшчай, каторая (бодка) на ккм. 50 ніжэй бодкі, што супроці Пружан на тэй жа граніцы-на Пружаны, стуль на паўднёвы захад ад Пінска да тае бодкі на граніцы зь Белр.Радз.Рэсп., што супроці ўтоку р.Стыра да Прыпяці, адлі гэтая граніца да Дняпра.(Глянцём ніжэй мапу на бачыне, што меж тэксту й зацемаў).

Праводзячы паўночную граніцу "ўсходне-палескіх гавор" (тых, што на ўсход ад Дняпра - у Чарнегаўшчыне), Жылка кажа, што яна праходзе "троху на паўднё ад граніцы памеж Белар. й Укр.радзкіх рэспублік.На поўначы Чарнегаўскае вобласці і на самым канцу граніцы Сумскае вобласці ё групы гавор ізь беларускаю асноваю з большай або меншай наляцеласяцый украінскіх рысаў"(там жа б.31). Запраўды ж так ё, як зазначана на пачатку гэтага артыкулу, што ў павец Горадненскім ізь Любечам і ў пав. Чарнегаўскім (да Дзясны)⁵ ё звычайная мова вялікалітоўская.⁶ З малымі выняткамі гэта ё і ў пав. Ноўгарад-Северскім. Большы уплыў украінскі ё ўв Аўруччыне,⁹ але й тут яшчэ мова вялікалітоўская, а ня толькі яе аснова.

У Чарнегаўшчыне, у раёне м. Канатопу а р. Сейму праводжаная Жылкам паўднёвая граніца разгляданага дзялекту вымагае паправы: тут граніца паўночная праходзе па Сейме. Гэтак гэту граніцу праводзе М.Халанскі ў працы "Народные говоры Курской губ.", Шафонскі (цыт.праца б.24-25) таксама граніцу паўночную паўднёва-северскага дзялекту праводзе па Сейму, кажучы, што паўднёва-северская палоса "замыкае ў сабе жыхараў, якія жывуць меж рэк Дзясны, Сейму, Сулы па м. Лубны, ад Лубнаў на права ізноў да ракі Дзясны а Дняпра па м. Кіеў". Пр. яшчэ Я. Станкевіч: Беларусь Пуцівельскага павету ("Веда" 1952г., б.241).

Шафонскі (тамжа) вылічае гэтакія паветы, займаныя паўднёва-северскім дзялектам: "часыць Глухаўскага, Каралявецкага, Каропскага, Канатопскага, паўднёвую часыць Сосніцкага, павет Бярэзінскі, на левым баку Дняпра лежачыя селішчы пав.Чарнегаўскага (тыя, што на паўдня ад Дзясны, гл.вышэй у гэтым артыкуле, што кажа Шафонскі пры вылічаньню паветаў з чыстаю моваю вялікалітоўскаю Я.С.), павет Борзенскі, Нежынскі, Прылуцкі, на правым баку р.Сулы лежачыя селішчы пав.Лохвіцкага, Глінскага а Роменскага, павет Асьцёрскі, Кіеўскі (на ўсход ад Дняпра Я.С.), часыць Казялецкага, Піратынскі і часыць Лубенскага." Вялікалітоўскія асаблівасці гэтага дзялекту, як і гісторыя, сьветчаць, што прасяцят гэты займалі Севяране (часыць іх). Прышлыя з правага боку Дняпра ўкраінцы змяшаліся ізь Севяранамі ў паўднёвым чарасьле гэтага прасяццягу, так што этнічна чыстыя Вялікаліцьвіны засталіся, наагул кажучы, толькі ў паўночным чарасьле яго. Подле даследаваньняў ўкраінскага антропалёга, Ф.Ваўка (у працах рас.моваю-Волкова), вялікалітоўскі антропалёгічны тып, значыцца чыстыя Вялікаліцьвіны, ё на поўнач ад лініі, што праходзе ад Дняпра супроці Кіева ў кірунку паўночна-ўсходнім да р. Сейму супроці Канатопу а Пуціўлю.

Жылка піша: "Паўночныя дзялекты паўсталі на аснове пляменных дзялектаў Дзярвян, паўночных Валынян, паўночных Палян і часыці Северскага пляменнага зьвязу. Зн., паўночныя дзялекты паўсталі на дзярвянска-северскай аснове з паўночна-валынскімі а паўночна-палянскімі гаворнымі масывамі" (тамжа, б.17). Праз паўночных Валынян ня можа быць мовы. "Паўночная Валынь" назоў умоўны, гэта-Палесьсе, адміністрацыйна прылучанае да Валыні. Дзярвяне на Захадзе займалі прасяцят ня толькі паўднёвай Берасцейшчыны, што зацяпляе й Жылка, але даходзілі аж да Валадзімера. Праз гэта сьветча й "паўночны" дзялект там. Калі б ня было там Дзярвян, ня было б і дзялекту, паўсталлага на аснове мовы іхнае. Цяперашнія паўночныя Валыньцы-патомкі старажытных Дзярвян. А ля Дняпра спачатнай паўднёвай граніцаю Дзярвян быў вададзел памеж р.Краснай і р. Рось. Укр. Паляне, прышоўшы з паўдня, адсунулі Дзярвян за р. Ірпень. Толькі на гэтай часыці пасьлейшага палянскага прасяццягу ё рысы разгляданага дзялекту, каторы перад Палянамі займалі Дзярвяне. Дый на гэтай часыці ў большыні гаворы пераходныя да паўднёва-ўсходняга дзялекту ўкр. мовы. Значыцца, рысы разгляданага дзялекту на малой паўночнай часыці пасьлейшае зямлі палянскае паходзяць ад дзярвянскага жыхарства, каторага часыць, відавочна, там засталася па выцисьнененьню большыні іх. Апрача таго, надабе мець наўвеце, што пасьлей, у X стг., як княгіня Воль-

га разграміла Дзервы, Дзярвяне былі браны да Кіева як нявольнікі і маглі мець уплыў на гаворы Палян. Некаторы ўплыў рабілі і Севяране, займаючы прасцяг па другім беразе Дняпра. Севяране мелі ў Кіеве свае царквы а манастыры. А ў часе окупцы Кіева северскімі князьмі, яны былі там із сваімі северскімі баярамі.

Шырокае да 40 км. чарасло на паўдні паўднёва-палескага а паўднёва северскага дзялектаў (на менаванай мапе паказана яно бодкамі) сьветчыла б, што, апрача спачатнага там жыхарства дзярвянскага або северскага, прышло туды паслей і жыхарства пляменна ўкраінскае. Адзіночныя ўкраінцы й малыя групкі іх маглі пранікаць і далей на поўнач. У Севершчыне, адылі, такое праніканьне мусіла быць вельмі абмежаваным, бо сюды ўкраінцы прышлі позна на зямлю, здаўна заселену Севяранамі. Тут, на Севершчыне северска-вялікалітоўскае жыхарства ня толькі засталася на прасцязе, што на поўнач ад паўднёвае граніцы разгляданага нарэчча, але й на паўдні ад яе, хоць парэджанае. Затым украінскі паўднёва-ўсходні дзялект паўстаў скрываваў дзялект паўднёва-ўсходні прыхлыў Украінцаў. Што да Дзярвян, то іх праніканьне на паўдні ад паўднёвае граніцы разгляданага нарэчча ня вылучана, але яно магло быць шмат меншае, чымся праніканьне ўкраінскіх Дуебаў на поўнач ад дзярвянскай граніцы.

Археолёгія, антропалёгія, гісторыя, этнографія а дзялекталёгія з усёй поўнасьцяй сьветчаць, што Дзярвяне а Севяране плямёны вялікалітоўскія. Досыць пазнаёміцца зь гісторай гэтых плямён, каб на сумляцца ў іх вялікалітоўскасці, як і ў нахасці іх ад плямён украінскіх. Украінцы на ўсходні бок Дняпра перасяляюцца зь яго правага боку толькі ў стг. сямнаццатым.

Географныя назовы на -ічы, -овічы.

Вялікалітоўскасць паўднёвага Палесся асабліва добра сьцьвярджаюць географныя назовы на ічы, -овічы, прыкл. Гарынічы, Дзядковічы. Разгледжана гэтая рыса ў варт. В. Ніканава (Никонов)¹³ Дзе волны в топонимии Полесья: (Полесьсье, 6, 193-205). Стуль жа ўзяты да гэтага артыкулу й рысунак із гэтымі й праціўнымі ім топонімамі ўкраінскімі на -оўцы, -інцы, як, прыкл. Васьюўцы, Круподеринцы. (Глянь ніжэй на бачыне меж тэксту й зацемаў). Ніжэй усё цытую зь Ніканава, лікі ў дужках паказуюць бачыны арт. Ніканавага.

Ніканаў кажа: "Палічышы топонімы падле іх формантаў, адзяржым топонімы профіль, Палесьсье й Падолье працінаючы. На зонах працэнт назоваў з разглядаўнімі формантамі гэтакі: Мазырскі павет 14,6 -овічы 0,8

Паўночная палавіца	Жытомерскае		
	вобласці	4,6	0,8
Паўднёвая палавіца	Жытомерскае		
	вобласці	0,7	5,9
Вінніцкая вобласць		0,1	10,8

"Гэтак на ўсім прасцязе, ідзе Палесьсье й Падолье. Прыкл., захадай узядзенага профілю: у палескіх абласцях Валынскае а Ровенскае 133 назовы населеных бодкаў на -ічы і толькі 24 на оўцы, -інцы, а ў суседніх на паўдні абласцях Хмяльніцкай а Тарнапольскай 15 на -ічы і 505 на оўцы, -інцы" (6, 194).

Зацемлю, што да топонімаў на ічы надабе залічыць і топонімы на -ычы (тыпу Лельчычы), каторыя паўсталі з -ычы (Лельчычы), распадабненням шпільчых, у розных складах слова стаячых. Калі іх дадаць, тады працэнт топонімаў на -ічы, -овічы будзе большы.

Сюды ж належаць і арыгінальныя топонімы вялікалітоўскія на -няты (старая хорма -нята), як, прыкл. Піліпенаты. Пры хормальнай розніцы яны маюць блізу тое самае значаньне, што й топонімы на -ічы, -овічы; розніца толькі ў тым, што -ічы ё хормантам назову сыноў, а -няты -дзяцей. Топонімы на няты дапаўняюць топонімы на ічы, таксама як прозьвішчы на -онак, -янок, (Кавалёнак, Касянок) дапаўняюць прозьвішчы на -іч, -овіч.

Адлі Ніканаў піша: "Гэткі разьдзел, з аднаго боку, -ічы, -овічы, з другога, -оўчы, -інчы прынукае дапусьціць, што калі з абодвух прасьцягоў зьвязаны зь якойсь сваей супольнасьцяй славянскага жыхарства Палесься (б.І95).
Форміт ічы на ічы адзін із найстаршых у вусей славянскай ономастыцы, у тым ліку й топоніме. Калі б ня было іншых довадаў яго старавечнасьці, нязбыты аргумэнт - сама яго ономастычная ўнівэрсальнасьць: -ічы ведамы ўсім групам славянскіх моваў" (І97).

"Калі зь менаваных грудкоў ё на асобным прасьцязе, яны не мяшаюцца" (200).

"Найбольшы масыў -ічы абыймае заходне-славянскія землі, а на ўсходне-славянскай тэрыторыі Беларусь а Палесьсе Ёкраіны (Ніканаў мае наўвеце гаспадарствавую прыналежнасьць-радзкую Ёкраіну, да каторае прылучана калі 9 І0 паўднявога Палесься.Я.С.); на ўсход -ічы памалу радзюць, пашыраючыся на Дзясну а сярэдняю Аку. Нямала топонімаў на ічы расьцярашана на паўночным захадзе гнездамі (Пскоўскае, Лодейнопольскае і інш.) і апырача ў нізе Сухоны колькі такіх селішчаў і ў вадным прыходзе сьпісаньні мінулага стагодзьдзя адцямлялі І363-ох Беларусаў...Басейн Прыпяці-паўднявы бок суцэльнага пашырэння назоваў на ічы.

"Сусім іншая тэрыторыя топонімаў на -оўчы, -інчы... Вялікія гнезды іх ё ў Баўгары, Македоні а Срэме (меж нізоў Савы а Дравы, скуль за турэцкага заваяваньня яны занесены перасяленьцамі ў Памур'е - на паўночны ўсход Славені). З Балканскага паўабтку пераз поўнач Румыні гэты масыў прасьцягаецца на Ёкраіну, абыймаючы ўсё Падолье і далей на ўсход да Дняпра (20І).

Групы назоваў, з аднаго боку, -ічы, -овічы, з другога, -оўчы, -інчы, "тэрытарыяльна полярызаваны. Відавочна, такія зьявы абавязаны стаячым за імі глыбокім а дужым зьвязам жыхарства" (20І).

Да датаваньня "Дарагія польскія сьпісаньні маюцца І5-І6 стагодзьдзяў. Яны засьпіяюць масывы -ічы і оўчы, да тога часу сусім склаўшыся, з тым жа разгранічаньнем: панаваньне -ічы на Палесьсю, -оўчы на Падольлю. Гэтак, падле каралеўскае рэвізі Кузьмінскае воласьці І545 г. (верх ракі Случ, падле цяперашняга адміністрацыйнага падзелу, - у сярэднім чарасьле Хмяльніцкае вобласьці) з 83-х населеных бодак 43 маюць назовы на -оўчы, эн. 52 прац., і толькі два на -ічы. А (на Палесьсю у Валадзімерскім пав. (цяпер часьць Валынскае вобл.) падле люстрацы І577 г. з 285-цёх назоваў - 50 на ічы, -овічы і два на -цы" (202).

"Граніца памеж -ічы, -овічы на ўкраінскім Палесся (зн. прылучаным да радэкае Украіны Я.С.) зыходзіцца ("совпадает") з граніцаю памеж палескімі й падольскімі гаворамі" (204).

"Усходняе крыло тае супольнасці славянскага хыхарства, каторая стварыла масыў -ічы, стала асновай беларуска нацанальнасці... Супольнасць славянскага хыхарства, каторая стварыла падольскае крыло масыву -оўцы, -інцы стала адным із компонентаў украінскае нацанальнасці. Пашырэнне топонімаў на -ічы і на -оўцы, -інцы бязумоўна адбівае магутныя цур'і, што хармавалі ўкраінскую і беларускую нацанальнасць. Недастатная і недакладна ляткая а зручная схэма: Славяне падзяліліся на захадніх, паўднёвых і ўсходніх, адлі ўсходнія падзяліліся на Расійцаў, Украінцаў а Беларусаў... Масыў назоваў на -ічы звязуе Беларусь з іншаславянскімі тэрыторыямі, але не з Расіяй а Украінаю... Масыў назоваў на -оўцы, -інцы звязуе часыць Украіны з дунайскім славянствам" (204).

Як бачым, этнограф звязуе Палесся з усёю Вялікалітвой, а не толькі з яе паўднёвай часцінай.

Такім парадкам, усі галіны веды: археолёгія, антрополёгія, гісторыя, этнографія а дыялекталёгія сьветчаць прыз вялікалітоўскасць усяго Палесся.

Асабліва цікава адбілася этнічная праўда ў пашырэнню топонімаў на -ічы, -овічы і на ўцы, -інцы ў раёне Кіева, памеж р. Краснае й р. Ірпень, зн. на гэтай часці спачатнага краю дзержавскага, з каторага Дзержавне былі выціснены ўкраінскімі Паліанамі. Дыкжэ толькі на гэтай часці топонімы на -ічы, -овічы мяшаюцца з топонімамі на -ўцы, -інцы. Гэта сьветча, што часыць Дзержавн засталася на месцы і змяшалася з прышлымі ўкраінскімі Паліанамі. Апрача таго, як было зацямлена вышэй, па пагроме Дзержаву княгіня Вольга 945г., Дзержавне былі браны да Кіева як нявольнікі. Уплывалі на Кіёўлян і Севяране. Менаванае супоўна згаджаецца із сьветчаньнямі археолёгіі, гісторыі й дыялекталёгіі, што было паказана вышэй.

Вельмі характарыстычна, што з усіх шасціх пляменаў вялікалітоўскіх у чатырох назовы на -ічы (Крывічы, Драгавічы, Радзімічы, Вяцічы) і толькі ў назове двух хормант іншы. Назоў "Север" адылі, з каторага й "Севяране", не свайго вялікалітоўскага паходжаньня, а даны гэтаму плямені рускімі калісь Гіранцамі. Назоў "Дзержы" й "Дзержавне" паходжаньня топографнага і значыць "людзі дзержаву, лесу". Гэтым назовам Дзержы не маглі розніцца ад іншых пляменаў вялікалітоўскіх, бо ўсі Вялікаліцьвіны людзі дзержаву. Затым не маглі яго даць самы сабе Дзержавне, як і не маглі яго даць ім іншыя вялікаліцьвіны. Далі напэўна яго ўкраінцы, каторым кідалася ў вочы розніца зямлі Дзержавн ад украінскага сьцепу. Дзержавне, адылі, лёгка яго маглі прыняць, бо ён адказваў праўдзе.

Некаторыя ўважаюць, што было ўкраінскае плямя Углічы. Запраўды ж ня было такога ўкраінскага плямені, а было "плямя асецінскае, і звалі яго "Улус", што значыла "краіна". Пасьлей гэты назоў быў перакручаны расійскімі славістымі на "Угол". Адгэтуль пайшлі й "углічы", супроці чаго шмат хто пісаў, улучна з Н. Варсавам (П. Зураев: Северные Иранцы, у Нью-Ёрку, 1966, б. 316). Летапісьменьнік Нестар зваў гэтае плямя Улучамі (Улучы). Зваў яго вараска-рускі князь Ігор 940г., і яно з часам зукраінізавалася.

Прычына ўкраінскага ўплыву на мову разглядамага прасяцягу таа, што 1569 г. заходняя часьць яго была, падле Люблінскае вуніі, адабрана да Польшчы і адміністрацна прылучана да Ўкраіны. Тады ж тое сталася з часьцю Севершчыны, а другая часьць яе была 1654 г. окупавана запароскім войскам і, падле міру 1667 г. з Масквою, забрана ёю й прылучана да ўкраінскае Гатманшчыны. Адгэнуль пачаўся некаторы ўплыў ўкраінскі на мову менаваных прасяцягоў, але вялікім ён стаў толькі ў стагодзьдзю дзевятнаццатым і асабліва ў 20-ым.

Падле цяперашняга адміністрацнага падзелу радзкае Ўкраіны, разгляданы прасяцяг замыкаецца ў наступных яе "абласьцях". На ўсходзе ад Дняпра паўднявая палавіца Севершчыны ёсьць у вобласьці Чарнегаўскай з дадаткам у вобласьці Сумскай і меншым дадаткам у Кіеўскай. На захад ад Дняпра разгляданыя гаворы займаюць прасяцяг паўночных раёнаў Кіеўскае вобласьці, бальшыню Ўштомерскае з выняткам паўднявое яе часьці і паўночныя часьці Ровенскае а Луцкае вобласцяў, разам ізь мес-там Роўна а Луцак.¹⁶

Ужо проф. Г. Ільлінскі (Ильинский) быў асьветчыўшы, што разгляданы гэты прасяцяг быў этнічна-этнографічным прасяцягам вялікалітоўскім ("беларускім"). Ўкраінскі лінгвісты В. Ганцоў (Ганцов) давеў, што мова разглядамага прасяцягу спрадвечна апырчоная ад мовы ўкраінскае.¹⁷ З прыведзеных ім моўных фактаў гэтага прасяцягу было відаць, што яны наагул тыя самыя, як у мове вялікалітоўскай, і сусім згаджаюцца з рысамі паўднявога нарэчча мовы вялікалітоўскае, дармашто на мове гэтага прасяцягу ё ўкраінская большая або меншая наляцеласьць. Другі мававед ўкраінскі Юры Шарэх (Шерех), згадзіўся, што мова гэная спрадвечна апырчоная ад мовы дзялектаў ўкраінскіх, і прызнаў, што яна складае адну цэласьць із паўднявым нарэччам мовы вялікалітоўскае.¹⁸ Ён паспрабаваў (там жа) даводзіць, што гэтая цэласьць была апырчоная і ад нарэчча паўночнага мовы вялікалітоўскае, але ня мог гэтага давесці, бо хоць ё некаторая розьніца памеж паўднявога й паўночнага нарэччаў мовы вялікалітоўскае, але розьніца далёка не так вялікая, каб іх можна было прызнаць за належачыя да розных моваў. Субстратам этнічным і моўным як Драгавічоў, Дзярвян, Севяран, Радзімічаў, Вліччаў, так і Крывічоў былі Балты і мова іхная. Апрача таго, Задзіночанае гаспадарства вялікалітоўскае, званае Вял. Князствам Літоўскім, збудаваў Драгавічы, насьбіты паўднявога нарэчча вялікалітоўскага, а Крывічы, насьбіты паўночнага нарэчча, як і іншыя Вялікаліцьвіны, прылучыліся да збудаванага Драгавічамі гаспадарства і сумесна яго разбудаваў. Старая й новая літаратурная мова вялікалітоўская паўстала на аснове дзялекту сярэдняга, да паўднявога нарэчча мовы вялікалітоўскае належачага. Аднаго й другога не магло б быць, калі б Драгавічы й Крывічы разам зь іншымі сваімі плямёнамі не належылі да аднаго й таго ж народу.

Лукаючы праз Палесьсе, нельга не адзначыць, што не бяз значаньня ё й прырода ў гісторычным развоі народу. Ўкраінцы ў бальшыні народ сычэпу, і ўсім ім (а ня толькі сычэпавам) зямля палеская чужая, а Вялікаліцьвіном яна родная, бо - у шырышым значаньню - уся Вялікалітва - Палесьсе. Няма ім у

свёце нічога харошага над злучэнне лесу з вадой.

Паляшукі, як і ўсі іншыя Вялікаліцьвіны ў мінуласці (да асмінанцатага стагоддзя) былі народам ня вылучна ралейным, але й рамесніцка-прамысловым а тарговым. Памеж іншага, ля ўтоку Ірпеня прашчुरы Дзярвін-целі вялікі мэтальюргічны цэнтр у першых вякох па Хрысту; а ў серад-нявеччу і паслей былі, і цяпер ё, два вялікія рамесніцкія асяродкі: ув Аўруччыне вырабы з лупаку (такі коў, мяккі ў зямлі, а, выкапаны, цвярдзее, завуць яго яшчэ шыфэрам), а ў Гарадной Столінскага раёну-ганчарныя вырабы. Месты Тураўскае зямлі ўзніклі як цэнтры рамесніцкіх вырабаў і торгу.²⁰ Прымеж таго Украінцы народ здаўна чыста ралейны з некаторым інстытэтам сьцепавога характару.

У Палашукоў, як у ўсіх іншых Вялікаліцьвіноў, субстрат балцкі. У іх пануе патрыярхат (у Украінцаў-матрыярхат). Наагул увес характар жыхараў Палесся сусім розны ад украінскага і аднолькавы з вялікалітоўскім. Як прыклад, зацемлю толькі, што Палашукі здольныя да гандлю, да чаго няма здольнасці ў Украінцаў.

В. Чапленка, як довад зычання Піншчыны належыць да Украіны, прыводзе, што з Піншчыны паходзіў поэт Одрач, дарма што гэта ня пэўна. Гэты довад проста сьмешны, калі прыраўнаваць яго да вялікалітоўскае дзеяльнасці ўсіх Паляшукі. Гэтак, уся гісторыя Вялікага Княства Северскага ё антыукраінскай, пачынаючы ад Імсьціслава Вялікага, з каторым на чале Сяярэне перамаглі 1024 г. кіеўска-ноўгарадзкага Яраслава зь яго Варагамі. А як часы Севершчыны была сілком прылучана 1667г. да ўкраінскае гатманшчыны, дык Сяярэне там былі паўстаўшы на чале з палкоўнікам Раслаўцом супроці Украінцаў.

Дзярвіне зь няпомных часоў вялі збройнае змаганьне супроці Украінскіх Палян. Як гэтыя супольна з Варагамі перамаглі іх, Дзярвіне паўсталі 945г. Ізноў пераможаны, паўсталі 977г., але таксама былі пераможаны. Адлі паўсталі па сьмерці Валадзімера Сьвятаславіча, князя Кіеўскага, 1015г., паўднявыя на чале і зь сваім князем Сьвяталолкам, каторы набіраў войска "у Дэрвах і в Пінску". Ізноў пераможаны, Дзярвіне княства Тураўска-Пінскага, разам і з Драгавічамі таго ж княства, вывальніліся і ад праўнае залежнасці ад Кіева ў надзвычайным збройным змаганьні 1157г.. Паўднявыя ж Дзярвіне (і зь сталіцаю ў Аўручу) вывальніліся ад Кіева 1159г., як у іх загаспадарстваваў свой князь Рурык і з князёў Смаленскіх. У 1203г. Дзярвіне гэтыя на чале з тым жа Рурыкам такі зрабілі пагром Кіеву, якога пазавідаваць мог бы Суздацкі Андрэй Багальбскі, пагромнік Кіева 1169г. Памеж таго Дзярвіне княства Тураўска-Пінскага ані ня імкнуліся аддзяліцца ад яго і ніколі ня былі супроці яго, як і супроці задзіночанага гаспадарства вялікалітоўскага, да каторага былі прылучыны ўжо ў 1246г.; наадварот, як па сьмерці Вялікага Князя Міндоўга, першае ядро задзіночанага гаспадарства вялікалітоўскага апынулася ў 1265г. ў небяспечнасці, дык да ратаваньня яго першыя прыбылі Піняне. Дзярвіне прымалі дзейнае ўдзяньне ў гаспадарствам жыцьцю задзіночанага гаспадарства вялікалітоўскага. Гэтак, прыкладам, за Вял. Кн. Вітаўта, пінскі князь Юры Нос быў намесьнікам вялікалітоўскім у Пскове. Хілон

Кміта Чарнабыльскі (зн. паходзіў з Чарнабыля, што ля правага берагу Прыпяці, блізка да яе ўтоку да Дняпра) быў у XVI стг. старастаю Аршанскім, ідэе важным заданьням ягоным было, сьцерагчы граніцу з гаспадарствам Маскоўскім. Як у 60-ых гадох шаснаццаціга стагодзьдзя Палякі дамагаліся палітычнае вуніі Вялікага Князства Літоўскага з Польшчай, дык, ад першых перамоваў аб вуніі і да яе ліквідцы ў першай хорме, адмене яе ў 1588 г. на фэдэрацу двух раўнупраўных незалежных гаспадарстваў, Берасьцейскае вайводзтва ўвесь час солідарызавалася з усей Вялікалітвой. У вайну 1654-1667 гг., калі Ёўкраіна ваявала з намі, будучы ў хаўрусе з Масквою, радзіма Выгоўскіх із Аўруччыны была супроці вайны зь Вялікалітвой. Выгоўскія былі вялікалітоўскімі патрыётамі. Як Вялікаліцьвіноў зналі іх і Ёўкраінцы. Ёўкр. казакі казалі, што "Выговському не можна вірыты, бо він Лытвын". Іван Выгоўскі, вялікі палітык, стаўшы гатманом запороскага войска, праводзіў палітыку вялікалітоўскую. Было ж ненормальна а шкодна, што Польшча, з катораю, як незалежнае гаспадарства была, ад 1588 г., сфэдэраваўшыся Вялікалітва, мела, па Люблінскай вуніі, перавагу над ёю прасьцягам і людзьмі. Затым увядзеньне ў гэту фэдэрацу змоваю ў Гадзяху 1658 г. Ёўкраіны, як трэйцяга незалежнага гаспадарства, аддаліла б гэту ненормальнасьць. Пры такім разьвязаньню ёўкр. справы былі б таксама зьвернены назад Вялікалітве адабраны ад яе Польшчай ў 1569 г. паўднявое Палесьсе а Падляшша. На жаль, ня толькі Польшча ня была прыгатаваўшыся да такога разьвязаньня справы, але й сярод Ёўкраінцаў знайшла яна праціўнікаў: сярод казацкае масы як нійдзе лягчэй можна было прытарынаць інтрыгу, што і ўчыніла маскоўская агентура сярод іх.

З Палесься ў шаснаццатым стагодзьдэ паходзіў Тодар Ёўлашэўскі, праўнік вялікалітоўскі, у васьмінанцым стг. слаўны Касьцюшка, генэрал вялікалітоўскі, у 70-ых гадох дзевятнаццаціга стг. Сяргей Кавалік, старшыня зьезду міравых судзьдзяў Чарнегаўшчыны, выдатны палітычны дзяяч вялікалітоўскі. З тае ж Чарнегаўшчыны паходзіла Марыя Косіч, этнографка вялікалітоўская, аўтарка працы "Літвіны-Белорусы Черниговской губ.". Старшынёю Цэнтральнага Беларускага Нацанальнага Камітэту 1917 г. быў Раман Ськірмунт ізь Піншчыны. Гісторык вялікалітоўскі Мітрахван Даўнар-Запольскі паходзіў з Мазыра. Зь Берасьця паходзіць Аляксандра Цьвікевіч, палітычны дзяяч а гісторык вялікалітоўскі, а проф. Усевалад Ігнатэўскі, гісторык вялікалітоўскі. Поэты Алігірда Абуховіч, Сяргей Палуян, Зьмітра Жылуновіч, Хведар Чарнышэвіч, Аляксандра Гурла, Міхайла Грамыка, Кузьма Чорны, Максім Лужанін, Рыгор Мурашка, Янка Скрыган, Ёўрка Гаўрук, Аляксандра Вечар, Міхал Кавыль, Валадзімер Клішэвіч, Арыстарх Крот, Ніна Мацяш (ізь Велазерска на Берасьцейшчыне), Усевалад Краўчанка, Рыгор Крушына, Яўгена Янішчыц (ізь Пінскага р-ну), Мікола Капыловіч, Валянціна Каўтун, Ніна Шклярова, Раіса Баравікова (зь Берасьцейшчыны) і інш. паходзіць із Палесься. Таксама выдатны літаратурны крытык Адам Вабарэка, выдатны паян М. Забэйда-Суміцкі і інш. - Паляшукі.

Асобна надабе зацэміць праз князёў Астроскіх. Сялібаю іхнай быў Астрог на паўдні паўднявога Палесься, а ляжачая маемасьць (землі, дамы) і ў розных іншых месцах, на т дом у

Кракаве, у каторым жыў ведамы Швайпольт Фіёл. Закладнікам роду князеў Астроскіх быў гэроічны князь, Юры Яраславіч. У 40-ых гадох дванадцатага стагоддзя быў ён князем у Берасьця а ў верху Прыпяці, ідзе быў "заўзятым непрыяцелем Язслава Мсьціславіча" (Грушевский, II, 187), унука Манамахавага, зн. быў праціўнікам Кіева а князеў ягоньх, Манамахаваічаў. Пагуканы Тураўлянамі, па сьмерці Юр'я Даўгарукага, ён прагнаў з Турава сына Даўгарукага, Барыса, і сам стаў князем Тураўска-Пінскім. На чале зь ім Тураўляне ў вялікай а цяжкай вайне канцальна вывальніліся II 57 г. ад усякае залежнасьці ад Кіева. Адгэнуль Тураўска-Пінскае Князства было незалежным гаспадарствам вялікалітоўскім.

Патомкі Юр'я Тураўскага займалі высокія ўрады ў Вялікім Княстве Літоўскім. Даніла Астроскі браў учасьце ў вайне Вялікаліцьвіноў 1341 г. з польскім каралём Казімерам Вялікім. Хведар Данілавіч Астроскі прымаў дзейнае ўчасьце ў палітычным жыццё Вялікалітвы за Вялікага Князя Вітаўта. Найвыдатнейшыя з князеў Астроскіх былі Юры Сямёнавіч, патамак Міхала, другога сына Данілы, а Касцянец Іванавіч. Князь Юры Сямёнавіч Астроскі а Ян Гаштаўт сталі на чале праціўнікаў палітыкі вял. князя літоўскага, заразом караля польскага, Казімера Ягайлавіча. Пад польскім уплывам палітыка гэтага была - коштам Вялікалітвы пагадзіцца з Масквою, каб прыцягнуць яе да антытурэцкае лігі. Гісторыкі польскія завуць гэтую палітыку "ліквідацаю літоўскаю". Такою яна й была - ліквідацаю дагэнуленьня палітыкі вялікалітоўскай. Праціўнікі гэтае палітыкі імкнуліся праводзіць дагэнуленьню палітыку вялікалітоўскую, палітыку нацанальных патрэбаў народу вялікалітоўскага, што была традыцыйна ад пачатку 13 стагоддзя аж да часу, пакуль Вялікі Князь Казімер ня стаў каралём польскім (1448г.). Найпершым заданьням іхным было, зьвярнуць задзіночанай Вялікалітве Вялікае Княства Разанскае, каторае за Вітаўта было самахоць задзіночыўшыся зь Вялікім Княствам Літоўскім, але ад каторага Казімер, стаўшы каралём польскім, адмовіўся; адлі адабраць назад ад Масквы княства Мажайскае, даўнейшы ўдзел Смаленскі. Гэтым былі б усі Вялікаліцьвіны задзіночыўшыся ў сваім незалежным гаспадарстве (В.Кн. Разанскае было гаспадарствам усходніх Вяцічаў, а ў княстве Мажайскім таксама было жыхарства вялікалітоўскае, крывіцкае). Гэтая палітыка выматала - не дапусьціць да забраньня Масквою Вялікага Ноўгараду. Часным паказальным дасьпехам гэтае палітыкі было тое, што 1458г. В.Ноўгарад прыняў князем да сябе князя ад Вял. Кн. Літоўскага. Быў ім князь Юры Сямёнавіч Астроскі.

Калі б перамога гэтае палітыкі трывала й далей, дык дальшая гісторыя Вялікалітвы-Беларусі была б такой, якой яна была дагэнуль, і Вялікалітва ня была б з часам паняволеная. Затым па вялікіх гаспадарох нашых Імсьціславу Северскім, Усяславу Вялікім Полацкім, Альгу Северскім, Юр'ю - Яраславічу Тураўска-Пінскім, Міндоўгу, Гедыміну, Альгірду а Вітаўту Вялікім, за меншых за іх, але за над вялікімі вялікіх надабе прызнаць Яна Гаштаўта а Юр'я Сямёнавіча Астроскага. ²¹

Касцянец Іванавіч Астроскі (1460-1530) быў вялікім гатманом Вялікага Княства Літоўскага. Вельмі адзначыўся ў вайну з Масквою на пачатку шаснаццаатага стагоддзя. Чыста разьбіў вялікае маскоўскае войска 1514г. пад Воршаю. У па-

II

дзяку за гэта Богу собскім коштам пастанавіў і часткава аднавіў колькі праваслаўных цэркваў у Вільні. Касцянецін (Васіль) Касцянецінавіч Астроскі (1526-1608). Ён пазваў да Астрогу вялікалітоўскіх друкароў, Івана Хведаровіча а Грыня Івановіча, якіх ягоным коштам заклалі друкарню і выдрукавалі Біблію 1580-81г. Зь яго ініцыятывы закладзены школы ў Тураве. Ён прымаў дзейнае ўдзяельне ў паходах супроці ўкраінскіх казацкіх паўстанняў, што былі пад провадам Каніскага а Налівайкі.

Хіба ня будзе абмыльным менаваць тут Зыгмонта Серакоўскага, аднаго з правадыроў паўстання 1863г. ў Вялікалітве. Бацька ягоны быў удзяельнікам паўстання 1831г. і быў забіты ў бітве з Расійцамі. Серакоўскія паходзілі з Луцкага павету, у вялікай бальшыні паўднёва-палескага.

Празь іншых вялікіх Вялікаліцьвіноў палескіх зацмлена ў іншых месцах гэтага артыкулу. З Падляшша мяную Грыня Івановіча, выдатнага друкара шаснаццаціга стг., а наўчонага этнограф а М. Янчука, аўтара гісторы старога літаратуры вялікалітоўскае і інш. Ён і сам быў з пераканання й з характару Вялікаліцьвіном і такіх важкіх у гісторы нашай. Наадварот, вельмі крытычна ставіўся да "паўднёва-заходніх агітатараў", як ён зваў ўкраінскіх дзячоў шаснаццаціга стагоддзя тыпу М. Смарыцкага, З. Капысьцэнскага і пад. М. Янчук без засьцярогаў прызнаваў Вял.Кн. Літоўскае за вялікалітоўскае. 22

На Палесьсю паўстала легенда "Паляшукі й Палявікі". У ёй Паляшукі выказваюць свой пагляд на Вялікаліцьвіноў непалешукоў як на сваіх дарагіх родных братоў, накіх ад тых братоў-народаў, што сталі разбойнікамі і іхнымі варагамі.

У 1917-19 гадох паўднёвыя Паляшукі ня прыялі вызвальнаму руху ўкраінскаму. Паляшукі Дубровіччыны ў 1918г. біліся з Пятлюраўцамі, як гэтыя, ідучы з Вальні, спрабавалі ўвайсці да Дубровіцы. З гэтага хацеў скарыстаць Троцкі і быў прыслаўшы лётала, абяцаючы памогу зброяю.

Не вялікаліцьвіны, але ўкраінцы праводзілі нацанальную агітацыю на Палесьсю. Апрача таго, на паразе ўкраінскае арміі Пятлюры, Палякі, разброіўшы, памясьцілі яе на Палесьсю. Ці не зь яе Адрач а Сідарук? А які рэзультат? Паляшукі як уважалі, так і ўважаюць сябе за Вялікаліцьвіноў (Беларусаў).

Памеж дзвюх сьветных войнаў, вялікая часць заходняга Палесься (таго, што было пад Польшчай) жыло агульна-вялікалітоўскім культурным і гаспадарскім жыцьцём, паколькі такое жыцьцё было магчыма пры экстрэміначна-знішчальнай палітыцы Польшчы ўзглядом Вялікаліцьвіноў. Яны ўвесь час дамагаліся сваіх школаў вялікалітоўскіх, малі іх, праўда, маля, але ня меней за іншых Вялікаліцьвіноў пад Польшчай. Быў коопэратыўны банк вялікалітоўскі ў Пінску, з аддзелам у Любашове. У воласьці любашоўскай было колькі коопэратываў вялікалітоўскіх.

У вапошнюю вайну ў Ратне быў мясцовы асяродак вялікалітоўскіх (некамуністычных) партызанаў Гэткім: партызанамі адзначалася й Марочна, цяпер прылучаная Масквою да ўкраіны.

А во сьветчаньне чужаніна-вочніка. У выдааным у Швэдзе аргане польскіх людвых пісьменьнікаў а публіцыстых "Наш Знак"

I2

Тадэуш Земовіт піша наступное: "...Апынуўча я ...судзьдзей на Палесьсю. З пачатку ў Камень-Кашырску, а пасьлей у Пінску. Там таксама Палякі былі мяншынёй сярод чужога элементу. У Камень-Кашырскім павеце, прасьцягам большым за Шлёнск, жыло 105 тысячаў людзей. Урадова Палякоў было 4 Із прац., Украінцаў 7 і поў прац., Жыдоў каля 5 прац.. Засталіся гэтыя Беларусы, якіх адміністрацыйная ўлада запісавала не як Беларусаў, але як "туташніх"... Загада ўлады пісаць у сьпісаньню нацанальнасьці "туташніх" не зьмяніла нацанальнасьці Паляшука, які быў заўсёды Беларусам. Дарма што на паперы хацелі замазаць гэтую большыню... запраўды гэта ня мець вагі. Гэтае чужое нацанальнасьці зьмяніць не ўдалося..."²³

За нямецкае окупцы ў вапошнюю вайну, дамаганьні Паляшукоў вялікалітоўскае школы былі такія моцныя й агульныя, што, напярэк Украінцам, Немцы дазволілі іх, і ў ваднэй Піншчыне было 35 школаў вялікалітоўскіх, не зважаючы на прылучэньне Піншчыны да Ёўкраінскага Генэральнага Камісарату. (Меж іншага, генэральны камісар Украіны, Кох, быў сусобсьнікам пінскае сярнічкавае хвабрыкі і стараўся прылучыць Палесьсе да Ёўкраіны).

Е ведамкі, што ў вапошнюю вайну палоненыя Немцамі "Валыны" нярэдка асьвятчалі, што яны "Беларусы", і іх сільком заганылі да ўкраінскіх грамадаў. Былі гэта напэўна Паляшукі з паўднявога Палесься, адміністрацыйна прылучанага да Валыні.²⁴

Цікава зацэміць узглядам мовы паўднявога Палесься, асабліва ўсходняе палавіны, што кіеўскія Украінцы неаднойчы казалі, што я гукую так, як малачаркі з Радамышльскага павету, што прадаюць малако ў Кіеве. Пэўне ж гэта на сусім так, але блізка таго, агульнае даймо аднолькавае. Радамышльскі павет складае часьць бацькаўшчыны вялікалітоўскага плямёні Дзярвян.

А што да мовы Берасьцейшчыны а Піншчыны, дык, першае, як аснова яе вялікалітоўская, дык і найбольш чужы ўплыў ня можа мець станаўляючага значаньня: мова застаецца заўсёды таго народу, чыйго яна была да ўплыву, чыйго моўная аснова. Дый уплыў украінскі не такі вялікі, як некаторыя думалі. Тут ёсьць:

1. аканьне. Прыкл.: балота, тавар, магiла, раўчак (Жылка, цыт. праца, б. 43).

2. яканьне. Як і на шыршым Палесьсю, у разгледанай мясцовасьці вымаўляюць е на месцу ненацісьненага этымолёгічнага я ў складох, не кантрольваных націскам іншых хормаў; зн., тут кажуць: месец, заец, памець, поес, чынечы і г. д. Рыса гэтая паўстала з прычыны стараньня ўсьцерагчыся вымовы я замест ненац. е. З гэтае ж прычыны ў вусей стара-вялікалітоўскай мове кніжнай, зн., на толькі ў літаратурнай Вялікага Князства Літоўскага, але і ў кніжнай мове Пскова а Разані, вытварылася праваяпісная норма пісаць е замест ненацісьненага этымолёгічнага я (спачатнага і з малога юса) ў менаваных прылучаёх. Зн., у мове Берасьцейшчыны а Піншчыны было таксама ненац. е перайшоўшы ў я. Асаблівае гэта пасьлей шчэзла пад уплывам украінскім.

3. Е"у" на месцу ненацісьненага этым. о (з добруй, на харошуй, стулы, куро́ва, ку́ня). У словах перанятых гэтая рыса ведама ў вусей мове вялікалітоўскай (гурончка, кукарда і іншыя). А ў словах сваіх яна вельмі пашырана дыялектна ў хормах, у каторых

было а зь ненац. о побач із о пад націскам тых жа хормаў іншых словаў. Пад уплывам хормаў з нац. о, Вялікаліцьвіны стараюцца вымаўляць а зь ненац. о як о, але, ня маючы ненац. о ў сваёй мове, вымаўляюць у (нову, добрую пад уплывам староу, малую). З тае ж прычыны ё гэтая рыса ў дзялекце пскоўскім мовы вялікалітоўскае, старым і новым. На разгледаным жа прасьцязе побач із такою ж аналёгіяю дзеяў і ўплыў украінскі.

Відаць з тае прычыны ё таксама ы, і на месцу ненац. этым. е ў мове разгледанага прасьцягу (зімля або зымля, сіло або сыло). Значыцца, і гэтая рыса залежная ад аканьня.

4. Канчаток -е ў зборных спакменьнікаў ніякага роду із здваеньням сугукаў перад канчаткам; гальле, карызнёне. Таксама ў дзеяспакменьнікаў: чытаньне жыцьці, рычынёне. А ў мове ўкр. ё я ў гэтай прылучцы: гілья, жыття, чітаньня.

5. Е дыфтонгі (двугукі) уо, іе з о, е пад націскам у вадкрытых і закрытых складах: вуоз, дуод, у руове, піеч, у піечи. Замест іх у мове ўкр. ё і ў складах закрытых, націсьненых і ненацісьненых: віз, піч.

6. Е дыфтонгі іе з націсьненага, а ненацісьненае перайшло ў е: міста, мешчанін. У мове ўкр. кажнае перайшло ў і: місто, мішчанін.

7. Прыметнікі а прыметнікавыя займёны канчаюцца ў назоўным склоне адз. ліку на -ы, -і (малады, сіні, які), а ў мове ўкр. на -ый, ій (молодой, сынйй).

8. Хормы з -ый такіх дзеясловаў, як абыймаю, абыйму, адыймаю, адыйму, адыйду, зыйду, надыйду, зыйдзеш, надыйдзеш і г. д. У мове ўкр. у такіх дзеясловаў ё хорма з -ій, каторая з -ой (обійму, одійду, зійду).

9. Гук -яць перад складам із і не перайшоў у і (мезінец, седзіць, дзеціна або сэдът, дэтына), прымеж тога ў мове ўкр. яць у такім палажэньню перайшло ў і із зацьвярдзеньням сугуку перад ім (мызынэць, сыдыть, дытына).

10. Е перад даўгім насавым сугукам або перад злучэньням насавых сугукаў: каменны, краменны, раменны, іменны, стрьменны і інш., а ў мове ўкр. ё я: камянный.

11. Злучэньні -ры, -лы, -лі, -мы, -мі, -ві із сугукам перад імі, а рэдчас і безь яго: крываы, блыха, бліск, бліскучы, мыгла, бэрвіно, звінючы. Прыкл.: Горшчок звінюць. Гарадна (Полесье 182). У мове ўкр. ім адказуюць злучэньні з -ро, -ре, -ло, -ле, -ве (кроваый, блеск і інш.).

12. Злучэньні -ыр, -ір (чырвоны, чырвень) ё натоькі, наколькі ё ў вусей мове вялл. У мове ўкр. ім адказуюць злучэньні з ер (червоный).

13. Звонкія сугукі заховуюць званчыню ў канцы слова і перад глухімі. Прыкладам: хлеб, год, воз, нож, казка, пробка, кладка, дзежка (Нарысы, б. 128, гл. таксама мапу на б. 107). Рыса гэтая дзялектна вялікалітоўская.

14. Кв не перайшло ў цв у такіх словах, як кветка, квяціць, а ў мове ўкр. кв перайшло ў такіх словах у цв. Таксама гв не перайшло ў зв ў гвезда. Прыкл.: Робілі гвезду. Альманы Столін. р. (Полесье, б. 62). Верут гвезду. Там жа.

15. Зацьвярдзелае р (радно, бура, зара, рабы). У мове ўкр. мяккое р засталася такім, не зацьвярдзеўшы (буря, зоря).

16. Спачатнае ц зацьвярдзеала (раніца, малец, купіец).
У мове ўкр. ц засталася мяккім (раніца, хлопці, купець).

17. Сугукі ч, ж, ш зацьвярдзелі; а ў мове ўкр. яны мяккія, зацьвярдзелі толькі перад е, і перад каторымі ўсі сугукі ў мове ўкр. цьвярдыя.

18. Злучэньні -гы, -хы, -кы перайшлі ў -гі, -хі, -кі: не баішся ківа- пабаішся кія. Хіба гэта праўда? У мове ўкр. такі пераход ня стаўся.

19. У лічніках II-ІІІ зьявілася новае н з прычыны прогрэс-сёўнага ўпадабленьня па н (адзінанцаў або одзынанцаў, або одынанцаў, двананцаў, чатырнанцаў, семнанцаў і інш). Гэта вялікае колца ў даўгім ланцуге прогрэсёўнага ўпадабленьня, асабліва па н, м.

20. Н абстрактных спакменьнікаў на -іна перайшло ў нь сярэдняязычнае (шырыня, дабрыня, гарачыня і шмат іншых).

21. Шыпячыя, у розных складах слова стаячыя, распадобніліся: Саўчыц (Пруж. пав.), Дружчыц (Влудзень Пруж. п.). У Пінскім пав.: Янішчыц, Пleshчыц, Гічыц, Лельчыц, Хільчыц (на паўдня ад Прышці), Галоўчыц, Іванчыц, Ратайчыц (ля р. Лесавое), Ремчыц (у Ўзгарыні), Курчыц (ля Случы), Лучыц (там жа), Лісічыц (Бярэзаўскі р.), Сухаўчыц (Кобрынскі р.), Лісоўчыц (на Бераз-цейшчыне) і інш. Гэта ж рыса ё й на Севершчыне, прыкл. сяло Княжыц ля Бравароў Асьцёрскага пав. Перад распадобленьнем была ў іх хорма "Саўчыц"; Лельчыц" і г. д.

22. Ся ў дзеяслоўных хормах зацьвярдзеала (мыёса, мыўса) пад уплывам зацьвярдзелага ц ў неазначанніку і ў 3 ас. адз. й мн. л. (мыцца, ён мыецца, яны мыюцца).

23. У перайшло ў у па вуснавых сугуках б, м, в, п: бук, му, мула, кабула, вубрац і інш. Гэта далшы працяг развою асаблівасці, пры каторай самагукі, стоячы ля вуснавых сугукаў, пераходзяць у у (вунака, смуродзіна і інш.).

24. Замест дз шмат дзе на Палесьсю ё й: Ёд-дзед, йетёл-дзяцёл, йакую-дзякую (усі прыклады ўзяты з Полесье, б. 58), хойіла-хадзіла, войіла-вадзіла, ройіла-радзіла (Пінскі р.). Толькі дз сярэдняязычнае магло перайсці ў й. Значыцца, на Палесьсю было дзеканьне. А калі дзеканьне, дык і цеканьне, бо адно бяз другога ня бывае. Й замест дз сустракаецца і ў некаторых гаворах Смаленшчыны.

Таксама нь перайшло ў й: Йемцы-Немцы, глійаны-гліяны (Полесье. 58) і інш. Зн., мяккія дз, ц, н, з, с-сярэдне-язычныя.

25. Е дж (а ня ж або д) у дзеяслоўных хормах (хаджу, сяджу, рожжаны, нараджэньне). Рыса гэтая новая ў мове вялікалітоўскай. Як сьветча мова дасьледаванага імню Аль Кітабу Луцкевічавага яе яшчэ ня было ў стг. шаснанцатым, а, хіба, і сямнанцатым. У літаратурнай мове ўкраінскай гэтая рыса ё паўднёва-северскага дзялекту.

26. Словы грэцкія або лацінскія з канчаткамі -іос, -іус, -іум пераняты да мовы вялікалітоўскае бяз гэтых канчаткаў і із зацьвярдзельмі н, з, с, д, т замест сярэдніх. Гэта ж ё і паўднёва-палескім дзялекце. Прыкл. лімін (Алтуш Мала-ышкага р.) з алюмініум.

27. Як у вусей мове вялікалітоўскай, таксама ў дзялекце паўднёва-палескім ё частае адпаданьне гукаў а складоў на пачатку або ў канцы слова. Прыклады: колот (Сварын Сварыць

чынскага р.) з акалот, длега (тм.) з адлега, Марыканцы (Алтуш Маларыцкага р.) з Амарыканцы, сторыя (тм.) з гісторыя.

28. Перад пачатнымі або пачынаючымі склад оу ё прыстаўное в: вока, вуха, вусы.

29. Па прымёнах перад залежнымі склонамі займені "ён, яна" яно" няма прыстаўнога н (з ім, аб ёй, пад ім, ад яго і інш.).

30. Мужчынскія спакменнікі з мяккімі канчаткамі канчаюцца ў мясцовым склоне адз. л. на -ю: Сподак стоіць на шпеню злезным, а той на крэменю. Гарадна Стол.р.(Полесье, 179).

31. Мужчынскія й ніякія спакменнікі канчаюцца ў мн. л. ў прызн. склоне на -ом, -ём, а ў мясцовым на ох-эх (братом, камянём, у дамох, на камянэх).

32. Е займені "гэты", "гэны" прыслоўі "адгэтуль", дагэтуль".

33. Прыметнікі а прыметнікавыя займенні канчаюцца ў назоўным а прымалым склоне мн. л. на -ые, -іе (новыя, сініе); прымеж тога ў мове ўкр. ё тут канчаток -і (нові, сыні).

34. Дзеясловы няскончанага трывання маюць хорму на сугук + ваць-сугук + вак замест -аваць-ую, з каторае паўсталі. У Гарадной Стол.р. гэтыя хормы звычайныя. Прыкл.: Злепваюць (Полесье 178), покрываюць. Там жа. У мове вялікалітоўскай гэтыя хормы дзалектна-новыя, але пашыраныя на'т у некаторых месцах сярэдняга дзалекту. У "Краёвым слоўніку Чэрвеншчыны" М. Шатэрніка яны звычайныя. Паўсталі з прычын моцнае лямбізацы самагуку перад в, звужэння яго ў у, адлі выпадам (ці мо' зьліццём із в?)

35. Е ладная розніца ў сінтаксе. Адцемлю колькі. Зборных лічнікаў, ужываюць, першае, калі роды мяшанья (двое іх было, муж і жонка); другое, пры спакменніках, ужываных толькі ў мн.л. (трое варот, дзвядзай); трэцяе, калі плоць няведамая (пятцёра дзяцей, сямёра гусянят, парасят).

36. У вадказе на пытаньне колькі? ставяць мужчынскія асобавыя спакменнікі ў дакл. склоне. Колькі вас? - дзесеціх або дзесеціх або дзэсціх (як дзе).

37. Прамінулы час твораць пры помачы дзеяпрыслоўя і мінулае хормы дзеяслова быць, прыкл.: Як мы прышлі, тата быў вышаўшы.

38. Е снадзіўны склон снадзі. Ня толькі кажуць: найстрыў тачылам, пустаў пуштаю, але й наказаў яму пударожным (а ня: пераз падарожнага).

39. Пры дзеясловах руху ё дакладны склон мэты: прышоў лапаты (калі пазычыць), але: прышоў па лапату (калі па сваю).

40. Злуча а ужываюць да адзіночання простых проказаў складана-судаднае проказі: Быў у мяне мужык, любіў мяне а яго моцна. Пружанскі р. (Нарысы 328). На выселью гралі музыкі, а скакалі дзяўчаты. Стол.р. (там жа).

41. Е злуч бы ужываны дзеля прыраўнання. Прыкл.: Тонзкоко дротыкоко (бы нітка) зрэзваюць. Гарадна (Полесье 180).

42. Е ладная розніца ў слоўніку. Адцемлю толькі, што ё балтызмы, а із словаў славянска-вялікалітоўскага паходжання ведаць і знаць (у мове ўкр. ё толькі знаты), дзевяцідзсят, год, Ваша, Вашыць, Вашэца, ужываныя як ветлае зьвярненне да асобаў паважаных; андарак (Полесье III), бульба. Арэхава Маларыцкага р. (Полесье 60). Накачаў гурбу снегу. Кочышча Ельск. р. (Тм.), дзевяны, клуня. Гарадна Стол.р. (Полесье 182),

крэйка, скакаць (укр. танцюваты), скокі (укр. танок), дзерва або дэрво.

Асаблівасці 21, 22, 23, 25, 34 новыя, дзялектныя. Яны сьветчаць, што ня толькі старыя вялікалітоўскія рысы захаваліся ў мове разгледанае мясцовасці, але й новыя разьвіваюцца ў кірунку вялікалітоўскім.

і, ы на месцу дыфтонгу іе, ые зьявілася ў рэзультате чэзьнення дыфтонгаў, па каторых заставаўся адзін ізь іх складовых часьцяў, зн. і або е. Звычайна е заставалася ў паўночнай часьці паўднявога нарэчча вялікалітоўскага, бо тут чэзьненне адбывалася пад уплывам паўночнага нарэчча вялікалітоўскага зь яго е замест дыфтонгу і такое ж мовы літаратурнае. Але й тут спорадычна сустракаецца і, ы на месцу бытага дыфтонгу. Прыкладам: рабаціньне. Вурнянаты Ашмянск. п.; Старына Ігуменск. п. (Шсл.); Акула: Змагарныя дарогі, 294. Шарыньне. Сьвярдлы Вешанкаўск. р. (Ксл.); адліга. Вурнянаты, Аш.; Нсл. 375, адліглівы. Тамжа. І рабаценьне. Ігуменск. п.; Швэд: Сыцежкі 86. адлега. Ксл.; Шсл.; адлеглівы. Нсл. 375.

На паўднявым Полесьсю, ідзе ўплывала ўкр. іканьне, болей спадзяецца і, ы на месцу дыфтонгу іе, ые, але й тут нярэдка ё е. Прыкладам, у Харомску Давідгарадоцкага р.: деўкі, елі, рэжуть, хлеб, дэвочка, суседній побач йіст (Полесье 66); песньні. Полесье 64, сьмешная, дед. Полесье 65.

Дарма што развой зацьвярдзеньня вуснавых ё рысаю дзялектнаю ў мове вялікалітоўскай, зацьвярдзеньне вуснавых сугукаў перад я, ё (вымова: п'яць, жараб'ё замест пяць, жарабё і пад.) даходзе высака на поўнач, бо падле "Нарысаў", мапка Но. 6 на бач. II2, паўночная граніца гэтае рысы праходзе крыху на паўдня ад Баранавіч, адлі на верх Нёмна, скуль на Бабруйск. "Спорадычна мяккія вуснавыя перад я, ё сустракаюцца і ў гаворках, што ляжаць больш на паўдня і нават у гаворках, што гранічаць з (радкаю) Украінаю. Прыкл., у Столінскім р.: вянуць, рэбяты, і м'ята, жараб'я (Альманы, Рухча); у Любанскім р.: пятка, мята, пяць і заўяну ("заўяну"), м'яса, п'яць, м'ята (Ямінск, Чабусы) і ў Хойніцкім р.: вянуць, дзевятае, перавясла і м'ята, мяса, п'яць, сніяць (Дронкі). Нарысы, б. II3. У Давід-Гарадку: мята (кветка), мята солома, пяць, пятніца, дзэрэвяны, дзевець і інш., а толькі жэрэб'я (запіс мой у Міхайлы Бразоўскага, жыхара гэтага места.) Зь менаванага бачым, што павялічэньне зацьвярдзеньня вуснавых із поўначы на паўдня ня ё сущэльным і што, сцюдых, ідзе ё зацьвярдзеньне іх, там ё й захаваньне іх мякчыні ў большай або меншай меры.

"Сярод масыву гаворак, у якіх перад і выступаюць цьвярдныя вуснавыя, зрэдку сустракаюцца гаворкі, у якіх спорадычна ўжываюць і мяккія вуснавыя перад і. Такія гаворкі лучаюць ня толькі ў суседзтве з гаворкамі, у якіх ё мяккія вуснавыя, але і ў гаворках, што мяжуюць із радкаю Украінаю. Прыкладам, у Дарагічынскім раёне: сьвітка, біць (Готава), у Іванаўскім: міска, світка, піва (Сачыўкі)". Нарысы II0. Падле маіх даведак, блізу ўсцюдых, ідзе ё цьвярдныя вуснавыя перад і, там у некаторай меры вымаўляюць і мяккія вуснавыя перад і.

Зацьвярдзеньне вуснавых перад е націсьненым а і, відаць ё дзялектнаю рысаю вялікалітоўскаю. Гэта далейшы працяг агульна-

вялікалітоўскага зацвярдзення вуснавых на канцу слова, перад сугукамі, пера й і дзялектна перад я, ё, я. Можна толькі дапусціць падпаможны ўплыў украінскі, прыношаны тымі, што хадзілі на Запарожжа і зварачаліся стуль із українізаванаю моваю.

У мове вялікалітоўскай мяккія дз, ц, з, с, н ё сярэдне-язычнымі. Праз гэта сьветча пераход мяккага дз перад і, е, ё, я ў й (гл. Но. 24 асаблівасцяў на бач. І4) як у некаторых гаворах паўднёва-палескіх, так і ў некаторых смаленскіх. Як сярэдне-язычнае дз чэзэне пад уплывам нядзекаючых моваў (рас., укр.), тады яно пераходзе ў найбліжшы да сябе нячэззучы гук, якім ё сярэдне-язычнае й.

Сярэдне-язычная вымова мяккіх дз, ц, з, с, н у мове вялікалітоўскай відаць таксама з таго, што ў словах, перанятых із моваў заходне-эўропскіх із палумяккімі д, т, з, с, н, гэтыя сугукі перайшлі ў д, т, з, с, н цвярдзых (дыхта, тыран, Сымон, Зыдор, Яўген і інш.), бо, будучы палумяккімі, яны бліжшы да д, т, з, с, н цвярдзых, чымся да сярэдне-язычных. Гл. Я. Станкевіч: Хрышчоныя імёны вялікалітоўскія (Запісы, кн. 2, у Мюнхене 1963). Тое самае ё ў зналых гэтую рысу паўночна-заходніх мовах славянскіх.

На паўднёвым Палессьё ё гаворы зь цвярдзым ц замест сярэдне-язычнага ць у канчатку з-яе ас. дзеясловаў і ў неазначанніку: ён укусіц, гамоніц, лён беруц, у воду пабегуц, як харашэ сыпеваюц, ногі боляц, гаворац, косяц, пры ц цвярдзым у хормах неазначанніка: будзе спац, пажану пасьвіц (Петрыкаўскі, Камарынскі і некаторыя іншыя раёны Гомельскае вобласці, а таксама ў гаворах асобных заходніх раёнаў Берасьцейскае вобласці (Нарысы, б. 271)). Цвярдое ц на месцу ць сярэдне-язычнага сустракаецца і ў падпалых пад расійскі ўплыў усходніх прасяягох вялікалітоўскіх. Прыкладам: клікаў цабе (=цабе). Полпіна Бранскага пав. Е. Будде: 0 гаворах Тульскай і Орловскай губ., б. 81 (Сборник ОРЯС Имп. Акад. Наук, т. 76, СПб. 1904).

Пад уплывам украінскім, сярэдне-язычны дзэ, цэ заступалі цвярдзымі д, т. Праз гэта сьветчаць гаворы, у якіх ё дзэ, цэ побач із д, т цвярдзымі, што зьявіліся замест дз, ц сярэдне-язычных. Прыкладам: ходзіла, городзілі, косіці, даіво, ціхо і содыса, дыво (Лукамер Бярэзаўскага р.-ну); ходзіла, робіці, ціхо, чытаці і іды, дыкі (Ліновае Пружанск. р.). Нарысы, б. 118; дэсяць (Страдзеч Верасьцейскага р.); даюць, дэсяць (Махро-Іванаўскага р.). Нарысы, б. 120.

Заступленьне цэ пераз т сустракаецца спорадычна і ў некаторых гаворах Смаленшчыны, падпалых пад уплыў мовы расійскае. Гэтак, прыкладам, у слоўніку Насовічавым на б. 381 ё аттулецька і прыклад прыведзены: Аттулецька нядаўна прышоў. Гэтае самае слова Дабрапольскі ў сваім-Смоленском областном словаре" падаець ізь Ельненскага пав. ў хорме аттулітка і прыклад: Выскачыла вонкі, аттулітка вярнулася-ужу ў яе няма вянка на галове (бач. 562).

Як бачым, ц цвярдое замест ць сярэдне-язычнага зьяўляецца там, ідзе цеканьне-дзеканьне яшчэ ня сусім шчэзнуўшы, але ўжо чэзэне. Пры большым уплыве нядзекаючае мовы цэ, дзэ заступаюць д, т мяккімі, калі яны ё перад і, я, е і шчэзлым б у мове ўплываючай (рас.), і д, т цвярдзымі пад уплывам мовы зь цвярдзымі

д,т перад е,і (укр.).

Е таксама гаворы паўднёва-палескія, у каторых на месцу сярэдне-язычнага дэ перад е ё дэ цвярдое, аднолькава, як кадзе менавана, ц цвярдое на месцу цэ сярэдне-язычнага іншых гавор таго ж Палесся. Гэтак, у Давід-Гарадку вымаўлябць: дзэрэвяны, нас мужчын е дзэсецх, стояло дзэпец жонак побач із седзіец, ходзіў, садзіў (мой запіс ад М.Бразоўскага, Давідгарадчаніна).

Зь менаванага відаць, што зацвярдзелыя д,т перад е,і ня ё на суцэльным прасьцягу паўднявога Палесся, але астраўцамі, ды і то блізу заўсёды побач із дэ,ц.

Пераход сярэдне-язычных дэ,нэ у й,дэ,ц цвярдзья на месцу дэ,цэ сярэдне-язычных, заступленьне цвярдзьямі д,т сярэдне-язычных дэ,цэ побач із захаваньням дэ,цэ ў тых жа гаворах, - усё гэта з усёю пэўнасьцю сьветча, што ў вусім паўднёва-палескім дзялёкце было дзеканьне й цеканьне, як і сярэдне-язычныя з,с,н.

Дык, разгледзеўшы асаблівасьці мовы паўднявога Палесся ў цяперашнім яго стане, можам сьцьвердзіць тое, што было зацемлена на пачатку гэтага артыкулу: бальшыня рысаў Паўднявога Палесся, у тым ліку ўсі галоўныя, тая, што і ў мове вялікалітоўскай, усі ж рысы яго такія, як у паўднявым нарэччу вялікалітоўскім. У цяперашнім сваім стане яны йдзе ладне, а йдзе й пельмі ўзрушаны ўплывам украінскім і далёка ня ўсі ўсюдых захавалі паўніню свае спачатнае якасьці, але й сваім цяперашнім станам яны супоўна сьцьвярджаюць сваю спачатную прыналежнасьць да мовы вялікалітоўскае.

Прычыны ўплыву ўкраінскага былі, першае, ў тым, што 1569г. звыш 415 паўднявога Палесся была адарвана ад гаспадарства Вялікалітоўскага да гаспадарства Польскага і адміністрацыйна прылучана да Ўкраіны, ідзе заставалася й па забраньню Расію; з гэтаю паўднявою часцю была ў блізім бытавым узаем'ю тая часць паўднявога Палесся, што заставалася палітычна а наапошку толькі адміністрацыйна ў Вялікалітве-Беларусі. Другое, Вялікаліцьвіны паўднявога Палесся хадзілі на "Ніз" (Запарожжа), прымалі сучасьце супроць польскіх і супроць панскіх паўстаньнях украінскіх атаманаў. У якіх вялікіх памерах гэта дзеялася відаць із тога, што Кацярына 2-ая перасяліла із Запарожжа на Кубань два вялікалітоўскія палкі. Напэўна тых, што зварачаліся да свайго дарагога Палесся было шмат болей. А зварачаліся яны із зукраїнізаванаю моваю. Гэта стала прычынаю таго, што ў тым самым месцу адныя вымаўляюць павялікалітоўску, другія - з рознымі ступенямі ўкраінскага ўплыву. Не малою прычынаю было й тое, што Вялікаліцьвіны паўднявога Палесся належылі да украінскіх епархіяў, стыкаліся з Украінцамі на царкоўных урочыстасьцях у сваіх і далёкіх украінскіх сьвятынях.

ПРЭТЭНСІ ЎКРАЇНЦАЎ ДА ДАЎНЕЙШАЕ ЛІТАРАТУРНАЕ МОВЫ
ВЯЛІКАЛІТОЎСКАЕ.

Вельмі дзіўныя прэтэнсі некаторых Ўкраінцаў да даўнейшае літаратурнае мовы вялікалітоўскае(беларускае), што заразом была моваю гаспадарстваваю Вялікага Князства Літоўскага, гаспадарства народу вялікалітоўскага(беларускага). Праўда, такія прэтэнсі ня сусім навіна, але, казаў тый, аднаўленне старога хвадшу, у якім была гадавана ўкраінская інтэлігенца Галіччыны.²⁷ З боку вялікалітоўскага на гэта не звярчалі тады ўвагі, уважалі гэта за няшкодную дзяціную хвальню. Здаваласяб, што Ўкраінцам тыпу пана М. Андрусяка даўно пара зра-зумець усю няпраўду і кампромітацу самых Украінцаў ад такога цвёрджання. Прывеж тога газэты ўкраінскія "Новый шлях" а "Вільне слово" ад сябе яго нанова высунулі. Праўда, што з гэткага ўчынку іхнага ня можна шмат дзівіцца, бо чаго можна спадзявацца ад шовіністычных лятуюкоў, што лятуюць праз Украіну Сьвятаслава Ігоравіча, кн. параскага ў Кіеве, шуканьніка прыгод у сьвеце, што быў пакінуўшы Кіеў дзеля Баўгары, бо ў ёй "і коні, і віно". Не Баўгару ён прылучыў да Ўкраіны, але сябе да Баўгары. Як газэта "Беларус" (№.141) у кароткім зацеме заперачыла такому цвёрджанню, тады неўспадзеўкі выступіў Украінец, проф. Васіль Чапленка(Чапленко), асьвятчаючы, што, праўда, мова Статуту Літоўскага ня была ўкраінскаю, але была "беларуска-ўкраінскаю", і што за такую яе ўважае "большыня даследаваньнікаў". Перш-наперш надабе прасіць проф. Чапленку, каб ён падаў прозьвішчы належачых да такое большыні.

Чаму "руская мова"? У свае асьветчаньне Чапленка ўважаў за патрэбнае ўстаіць зацем, што "гэтую мову тады звалі рускаю". Затым і тут надабе праз гэта сказаць колькі слоў перш, чымся перайсьці да дальшага разгляду цвёрджання Чапленкавага.

Хрысьціянскія цэрквы ўсходняга абраду і вернікаў іхных звалі ў нас даўней "рускімі" з тае прычыны, што агульнае прыймо хрысьціянства ў Вялікалітве адбылося пасярэдніцтвам Кіева, Русі. З хрысьціянствам прыйшла царкоўная літаратура, зн., ізноў "руская", дарма што яна была царкоўна-славянская; адлі гэты назоў перайшоў на мову пісому вялікалітоўскую, з мовы пісмае - на мову наагул. З гляньня рэлігійнага "рускімі" былі таксама Ноўгарадцы а Суздадцы, зь іх апошнія паслей ад-зяржалі назоў "Маскоўцы", а Пётра I дадаў да гэтага назоу й значаньне нацанальнае. Каталіцтва, будучы прынятае пераз Польшч, звалася ў нас "вераю польскай", а каталікі - "польскімі" (не Палякамі). Гэтак было да першых год XX стг. Ужывалі яшчэ назоваў "грэцкая пера", "Грэкі" і "рымская пера", "Рымляне", але гэта было шмат радзей.

Удзяржанню назоу "руская" мовы вялікалітоўскае папрыла, відавочна, тая акалічнасьць, што гэтым назовам як нацанальным перасталі звацца Ўкраінцы Вял.Князства Літоўскага, зн. не магло быць зь зьмяшаньня "русіноў" вялікалітоўскіх, вернікаў прадаслаўнае або вундыкае царквы з "Русінамі"-Ўкраінцамі як народу. Замест "Русіны", Ўкраінцы Вялікага Князства Літоўскага

зваліся Чаркасамі; гэты ж назоў заставаўся ў іх і па прылучэнню 1569 г. Украіны да Польшчы. І Пераяслаўскую змову 1654 г. з Масквою Хмяльніцкі ўчыніў не ад Русі, але ад "Запароскага войска". Праўда, у Гадзяцкай змове гатмана І. Выгоўскага 1658 г. Украіна, што мела быць трэцяю часцю Рэчы Паспалітае, названа "Вялікім Княдзтвам Рускім" але гэта быў уплыў польскі, бо рускай звалі Палякі ўкраінскую Галіччыну. Толькі "на некаторых найдальшых заходніх украінскіх землях ён (назоў "Русь") да апошніх часоў захаваўся ў спачатным значэнню Русь=Украіна, Русін=Украінец" (Энцыклапедыя Украіназнаства, Мюнхен-Нюёрк, 1949, I, б. 12). Дыкжэ толькі "у заходне-ўкраінскіх землях у Аўстра-Вугоршчыне назоў 'Русь' і 'Русін' удзяржаўся траха да канца XIX ст." (там жа). Пасьлей Масква ўрынула Украінцам (з выняткам тых, што былі пад Аўстрау) назоў "Малорусы". Да першае сьветнае вайны ніхто ў Расійскай імперыі ня зваў усходніх Украінцаў Русінамі. Ведалі гэты назоў толькі наўчоныя. На толькі ён быў забыты, што Расійцы, ня хочучы ў сваёй русыфікацыйнай палітыцы утажсамляць "сваіх" Украінцаў з Галічанамі, у падручніках першых звалі Малорусамі, а другіх Русінамі, і ўсі, вучыцелі й вучанікі разумелі пад імі два розныя народы.

Цьверджаньні Чапленкавы. Чапленка піша (падаю ў перакладзе):

"Царкоўна-славянская аснова спала аднолькава як Беларусам, так і Ўкраінцам, таксама пасьлей яны супольна дадавалі да яе жывыя словы а звароты" (падчыркненьні мае. Я.С.).

Што з агульным прыёмам хрысьціянства прыйшла як да адных, так і да другіх, ды і да трэціх (Славен-Ноўгарадцаў) рэлігійная літаратура ў мове царкоўна-славянскай, эн. ў балышынй македонскай, часткава баўгарскай, гэта ўсім ведама. Да гэтае мовы ўносілі свае асаблівасьці, - больш нясьведама, чымся сьведама, - Вялікаліцьвіны й Украінцы, але нельга сказаць, каб яны гэта рабілі "супольна". Наадварот, пісар Украінец уносіў асаблівасьці ўкраінскія, а Вялікаліцьвін - вялікалітоўскія. Гэтак ужо ўв Астрміравай Евангелі 1056 г. і Архангільскай Евангелі 1092 г. маем жывы цурок народнае мовы вялікалітоўскае.

Яшчэ Чапленка кажа:

"А затым, што ў тэкстах прахтычнага характару ("діловых") дзяржаліся традычнага царкоўна-славянскага правапісу, дык і ў іх (а не адно ў царкоўна-славянскіх кнігах) як правіла не дапушчалі ані беларускае ані ўкраінскае фонэтыкі (у іх не адбілася ані беларускае аканьне-яканьне ані ўкраінскае іканьне)."

Што да недапушчання, дык надабе гэта прызнаць, калі дадаць "на пісьме". Узглядам жа сваіх гукаў, дык нашы чытарове царкоўна-славянскіх тэкстаў маглі вымаўляць гукі іх толькі пасвойму, паколькі гэта дазваляў чужы правапіс, бо йдзе маглі навучыцца македонскае вымовы? Можна быць толькі некаторая засьцярога ўзглядам аўтараў царкоўна-славянскіх твораў. Маглі такковы тагачасныя наўчоныя як піскуп сьв. Кірыя Тураўскі вымаўляць памакедонску, але пытаньне, ці, могуць вымаўляць, яны вымаўлялі. Але ненаўчоныя, калі ня сусім чыста, дык у ладнай меры вымаўлялі пасвойму. Напэўна.

ў вялікай меры, калі ня сусім чыста, вымаўлялі пасвойму перапісаваннікі гатовых твораў, пакуль дазваляў царкоўна-славянскі правапіс. Калі б не вымаўлялі па свойму, дык не рабілі б абмылаў, уносячы гукавыя рысы свае роднае мовы.

Што ж да тэкстаў канцылярскіх і іншых пісаняў практычнага характару, то аўтарам і чытарам іх вымаўлялі толькі па свойму. У практычных творах вялікалітоўскіх прабіраліся да некаторае меры гукавыя рысы вялікалітоўскай, прабіраліся зацьвярдзелыя вр,ч,ц і іншыя, таксама аканьне, на'т дзеканьне-цеканьне. А што да хормаў а словаў, дык ня трэ' было ім прабівацца, іх пісалі. Узноў ткі адныя, зн. Вялікаліцьвіны, мелі свае канцыляры і пісалі практычныя творы ў Полацку, Віцебску, Смаленску, Ноўгарадку, Вільні, Горадзе і інш., а таксама ў Пскове а Разані. Калі Рыжана звярчаліся з чым да Вялікаліцьвіноў, дык і ў Рызе пісалі павялікалітоўску. Хіба падобна было ў канцылярах земляў украінскіх. Ф. Жылка мянуе канцыляры галіцкую, ільвоўскую а перамыскую. ²⁹

На тэрыторы вялікалітоўскай гэтак, як менавана, было да-туль, пакуль задзіночанае гаспадарства вялікалітоўскае ня стала магутным і з моцным цэнтрам у Вільні, зн. блізка да палаціцы чатырнацатага стагоддзя і не пазней трэйцае чэцьверці гэтага стагоддзя.

Канцылярская мова менаваных цэнтраў вялікалітоўскіх, толькі з некаторымі выняткамі ўзглядам Пскова а Разані, ня толькі ня мела ў сабе царкоўна-славянскае асновы, але й ніякіх прымешак царкоўна-славянскае мовы. Адно тады сустракаліся ў ёй адзіночныя царкоўна-славянзмы, як аўтарам пісані, лісту была духоўная асоба, звычайна піскуп.

З канцылярскае мовы асобных гаспадарстваў вялікалітоўскіх, адлі з такое ж мовы задзіночанага гаспадарства вялікалітоўскага вытварылася стара-літаратурная мова вялікалітоўская, яна ж мова гаспадарстваваў і асьвячонных клясаў на ўсім прасьцязе гаспадарства. Царкоўна-славянскае асновы ані такое ж прымешкі ў ёй ня было, была толькі правапіная аснова царкоўна-славянская. Хто кажа праціўнае, тый гукое ня падле моўных фактаў, але падле тога, як было з вытварэннем літаратурнае мовы расійскае. Калі б была царкоўна-славянская аснова стара-літаратурнае мовы вялікалітоўскае, дык былі-б некаторыя пераходныя стады ад малога праніканьня мовы народнае да большага і ў канцы да яе супоўнага запанавання. Другое, у самой паўсталай стара-літаратурнай мове вялікалітоўскай захаваўся б некаторыя рысы ц-сл. Але ані аднаго, ані другога ані няма. А ў народнай мове вялікалітоўскай царкоўна-славянзмаю ё толькі адзіносьенькае слова "благі" і ўтворае ад гэтага прыметніка прыслоўе "блага"-абое з праціўным значаньням "нядобры", "нядобра". Але ўжо вышшы ступінь гэтага прыслоўя мае хорму вялікалітоўскую "балазе". Дый "благі", "блага", дарма што вельмі пашыраныя, не абыймаюць усяго прасьцягу вялікалітоўскага, бо ў часьці яго ўжываюць "ліхі", "ліха".

Стара-літаратурная мова вялікалітоўская была канчальна вырабленая ўжо на пачатку пятнацатага стагоддзя, пачалася ж яна раней, відапачна ў стагоддзю чатырнацатым. У ста-

годзвэдзю пятнанцатым была ў ёй багатая, у тым ліку красная (мастацкая), літаратура. З гэтага ж старогазвэдзю маем у ёй харошы пераклад вялікае частцы Віблі.³⁰

Асноваю стара-літаратурнае мовы вялікалітоўскае сталі паўднёва-заходнія гаворы собскае Полаччыны (у значаньню гісторычным гэтага тэрміну), гаворы драгавіцкія, зн. нарэчча паўднёвага (званага таксама паўднёва-заходнім). Нормы стара-літаратурнае мовы вялікалітоўскае я вылічыў у сваёй брашуры "Доля мовы беларускае ў розныя перыяды гісторыі Беларусі", у Нью-Ёрку 1954 г.

Як усе ў Вял. Княстве Літоўскім, так і Статуты Літоўскія 1529, 1566 і 1588 г. былі выданы менаванаю літаратурнаю моваю.

Паўтараю: менаванае асьветчаньне Чапленкі было чыстаю неспадзеўкаю, тым больш, што ў сваёй працы "Украінска літаратурна мова (XVII-XVIII в.), у Нью Ёрку 1955 г., ён паказаў праціўнае. Пішучы на 66,9-10), як было з украінскаю народнаю моваю да XVII стг., і што ў XVII-XVIII стг. ўкраінская інтэлігенца на ўсходзе моўна абрусела, а на захадзе спаляні-завалася, Чапленка кажа: "Але побач із гэтым тады ж ткі зьявіліся першыя творы, пісаньня запраўднаю моваю ўкраінскаю" (6.11). Былі імі інтэрмеды і да іх падобныя творы, - усіх 16-17 ад 1616 г. да 1798 г. (6.15); толькі адзін із іх быў друкаваны 1792 г. Гэта былі "нячысленыя, нясьмелыя й мала-вартныя зь літаратурнага глянца першыя спробы" (6.16).

Украінская літаратурная мова пачалася выданьням "Внеіды" І.Катлярэўскага 1798 г.. З гэтым згаджаецца й Н.Дурново ў сваёй працы выданай у Ёрне 1924 г. (гл. ніжэй, 6.), пішучы, што ўкраінская літаратурная мова ў старым часе не паўстала (66.10 а 20-ад).

Дык ідзе проф. Чапленка абмыліўся, у сваёй кнізе ці ў "Свободзе"? Выглядае, што ў "Свободзе", бо тут ён толькі асьветчыў, а ў кнізе прывёў факты а довады. Добра, адмілі, зьвярнуцца да самае мовы Статуту. Прывёўшы ў сваім артыкуле ведамы пастаноў Статуту праз мову, аўтар пытаецца: "Што тут украінскае а што беларускае?" Не заўсёды із семнанцаў слоў проказі магчыма даведацца, да якое із славянскіх моваў яна належа. Але папрабуем. Наўперад прывяду дакладны тэкст менаванага пастанову, бо ў "Свободзе" ён быў выдрукаваны з абмыламі (у дужках пакажу, як выдрукавана ў "Свободзе", калі ё розьніца): "А писар (писарь) зем ский (земский) маеъ по руску, литерами и словы (слова) рускими, вси листы, въписы (у "Свободзе" гэтае слова прапушчана) и позвы писати, а не инымъ языком (языком) и словы".

Найперш бачым тут слова "листы". Яно ў мове вялікалітоўскай мае шмат значаньняў, ад лісту расьліннага да лісту ў значаньню "дакумэнт" (ліст хрышчоны-мэтрыка хрысту, ліст пахоўны - мэтрыка сьмерці, ліст дарожны - пасьветчаньне на падарожжа, ліст заручны - дакумэнт зарукі, ліст закрывальны - выімо з пад дзеяньня некаторага права, імунітэт і інш.) З таго, што ў вылічзеньню, што мае быць пісана "паруску" слова "листы" стаіць на першым месцу, яно тут знача "дакумэнт". Другое, лацінізмы "літара" ўжываюць у цяперашняй і ў даўнейшай мове вялікалітоўскай, а ў мове ўкр. замест яе ё баўгарызма

"буква". Хорма дзеяслова "маець" (з канчаткам-ть); гэта хорма ўсходняга чарасла сярэдняга дзялекту мовы вялікалітоўскае, дыкжэ таго чарасла гэтага дзялекту, каторага паўночна-ўсходняя часьць (паўднёва-заходняя часьць собскае Полаччыны) стала асноваю старое літаратурнае мовы вялікалітоўскае. У сярэднім чарасьле гэтага дзялекту канчаток -ць ў 3 ас. адз. ліку ё толькі тады, як напіск на канцу (мае, але пиець); у заходнім чарасьле гэтага дзялекту, як і ў вусім паўднёва-заходнім дзялекце паўднявога нарэчча вялікалітоўскага 3-я ас. адз. л. ня мае канчатку ў дзеясловах з асноваю на -е. Таксама ў мове ўкраінскай няма й ня было даўней канчатку ў гэтай хорме. "По руску"-хорма вялікалітоўская, паўкраінску было б по руські. Цьвярдэ ер у слове "писар" паказуе, што мяккое р было зацьвярдзеўшы. Прылучаёў зацьвярдзелага р у Статуце множасьць, як на канцу слова, так і перад я, і, замест каторых ё а, ы (врадникам, господара, прыйти). Гэта рыса агульна-вялікалітоўская. Затым яна ё і ў паўднёва-палескім а ў паўднёва-северскім дзялектах ("паўночна-ўкраінскім нарэччу", як пішуць Украінцы), каторы ёсьць падпалай пад украінскі ўплыў часьцяй паўднявога нарэчча вялікалітоўскага. У мове ўкраінскай зацьвярдзелага р няма. У часьці паўночнага нарэчча вялікалітоўскага гэтая рыса цяпер шчэзнуўшы пад уплывам расійскім. Відаць гэта з таго, што там, ідзе ў гэтым нарэччу ё р мяккое замест р зацьвярдзелага, такім жа мяккім ё й спачатнае р цьвярдое, бо, стараючыся, пад расійскім уплывам, вымавіць мякка сваё зацьвярдзелае р, вымаўлялі мякка й спачатнае р цьвярдое, бо адно й другое было цьвярдое. Гэтак даўно зьясьнена (Шахматаў і інш.) Усі памятки, пісанья ў паўночным нарэччу мовы вялікалітоўскае сьветчаць праз даўнейшае зацьвярдзелае р у вусім ім. Прыкладу колькі прыкладаў з кнігі Chr. S. Stang: Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polozk. Oslo, 1939. (у дужках падаю бачыны, што ў кнізе Стангавай): м штеру І448(55), дрысы канца І4 стг.(35), товарышов І470 г.(44), крывды І465 г., рыгі І465 г., рыжане І5 стг., рыжаніну І5 стг., рыжаном І5 стг., рыским І5 стг.(у Станга ўсі 6 на б. 45). Серебрыны І405 (І8), серебрыным І405(20), серебрыных І405 (20), серебрыным І406 (22) і інш. Зацьвярдзелае р у паўночным нарэччу вялікалітоўскім сьцьвярджае й А.Сабалеўскі (Соболевский) у працы "Смоленско-полоцкий говор в І3-І5 вв.(РФВ, XV, б. 7 а наст.).

У слове "язык" ё ё на месцу ненацісьненага этымолёгічнага д (я з малога юса, а па мяккім сугуку). Гэта рыса правапісная, ведамая яна ў літаратурнай мове Вялікага Князства Літоўскага (стала ў ёй нормаю), так і ў пісмай мове Пскова а Разані. Паўстала яна на грунце аканья: вымаўлялі ненацісьненае е як д, але традычны правапіс вымагаў пісаць е; затым, стараючыся не абмыліцца, пісалі е й замест этымолёгічнага д там, ідзе гэты самагук ня быў кантроляваны, або рэдка кантроляваны хормай зь д пад напіскам. У вусіх пачатных школах вялікалітоўскіх вучанікі робяць гэтую абмылу. У Статуце гэтая рыса сыстэматычна праведзена. Значыцца, было яканьне (вымова ненац. е па мяккіх сугуках як д); а калі яканьне, дык і аканьне, бо яканьне без аканья ня бывае. У паўднёва-палескім дзялекце вымова е замест ненац. этымо-

лєгічнага я ўзьнікла з тае ж прычыны.

Як вымаўлялі ў Статутце перад і,е,я могучыя мякчэць сугукі? Калі б вымаўлялі цьверда, была б гэта рыса ўкраінская' калі мякка-вялікалітоўская. Дапусьцім, што вымаўлялі цьверда (пісар, зэмскі, лызэрамы, рускымы, лысты, выпісы нэ пісаты), тады мусілі вымаўляць цьверда с і ў слове "вси" знач. як ўси. Але цьвярдое вымопы с у слове "вси" ў мове ўкр. ніколі ня было, ё й была вымова всі(ўсі), бо тут і з яць. Значыцца, могучыя мякчэць сугукі вымаўлялі ў Статутце перад і,е,я, як і ў русей старой вялікалітоўскай мове літаратурнай, мякка(пісар, зэмскі, рускімі, лісты, выпісы, не, ўсі). Але мяккіх т,д у мове вялікалітоўскай няма, замест іх ё ць,дзь сярэдне-язычныя. Значыцца, у разглядаанай проказі словы "пісаты", "маець" вымаўлялі пісані, маець. Што такая вымова д,т была перад і,е,я,ь, сьветча ня толькі іх цяперашня вымова, але таксама сучасныя із Статутам 1588 г. мусульманска-вялікалітоўскія Аль кітабы, пісаныя арабіцаю. (гл. J. Stankievič: Nova rukarisu Al Kitab. у Нью-Ёрку 1954). Прылучай на гэтую рысу стрэліся ў вышменаваным лісьце Рыгі да Віцебску з каля 1280 г. і ў іншым месцу. Разам із дзь,ць сярэдне-язычнымі былі з,с,н, перад і,е,я,ь, зн. ў зэмскі, вси, не разглядаане проказі. Калі перад д былі сугукі мяккія, дык перад ы былі цьвярдзья. У лацінізьме "літэрамі" т было цьвярдое, е па т выдруквана, затым што ня было літары з.

У всі(вымаўлялі ўсі або усі) маем прылучайную гукавую некаторую падобнасьць памж вял. вси (вымаўлялі ўсі або усі) і ўкр. всі (розніца толькі ў с, мяккім у Украінцаў, сярэдне-язычным у Вялікалітоўскай). Морфалёгічна, адны, гэта хормы розныя - ўкр. всі з вс, вял. вси (цяпер пішам усі або ўсі) з всі. Хормы вси ўжываюць у ўсходнім чарасьле сярэдняга дзялекту вял., яна была нормаю старога літаратурнага мовы вялікалітоўскае. Як сьветчаць іншыя памяткі, ш у мове стара-вялікалітоўскай, народнай і літаратурнай, было зацьвярдзелым. Значыцца, з усё "беларуска-ўкраінскае супольнасьці" застаецца ў разглядаанай проказі толькі супольным злуч "а". У разглядаанай проказі ня стрэлася слова із спачатным ц, але ў Статутце 1588 г. наагул замест яго вельмі часта ўжыта е як не пад націскам так і пад націскам. Прыкладам: (Урад генэрал-вознага маюць даваць) "в том воеводстве и повете оселому родичу Великого Князтва, писмо руское умеющему" разьдзел IV, § 104). Рыса гэтая ня была нормавана ў старой літаратурнай мове вялікалітоўскай. Ужываньне е ў Статутце зам. ня толькі бяз націску, але й пад націскам, сьветча, што ў пару Статуту на літаратурную мову Задзіночанага гаспадарства вялікалітоўскага ўплывала нарэчча паўночнае мовы вялікалітоўскае.

Агульны ж вывад узглядам гаспадарствае й літаратурнае мовы Вялікага Князства Літоўскага можа быць толькі гэтакі: яна была толькі вялікалітоўскай; ніякіх рысаў украінскіх у ёй ня толькі ня было, (лучалі толькі як абмылы), але далёка ня ўсклых у ёй Украінцы маглі што вымавіць пасвойму.

Украінцы, аднылі' як і Жмудзіны, чыталі, пісалі й тварылі гэтую літаратурную мову вялікалітоўскаю і мелі яе за

сваю. Відаць гэта з таго, што ня звалі яе літоўскаю, як звалі народную мову вялікалітоўскаю. Відаць таксама з таго, што, па прылучэнню Украіны да Польшчы 1569 г. (Люблінская унія), Украінцы дамагаліся, каб гэтая мова і далей была ў іх моваю ўрадоваю. З другога боку, ведама, што нацанальна сучасныя Украінцы адрозьневалі сябе ад вялікаліцьвіноў. Значыцца, пры сьведам'ю нацанальным маем тут нясьведам'е моўнае.

Украінцы прызнаюць, што, прынамся ў стагодзьдзю асьмідзяцінацым і ў вялізарнай большыні стагодзьдзя дзевятнацатага, інтэлігенца іхная ўжывала літаратурнае мовы расійскае (а не свае ўкраінскае), але ня хочучь прызнаць, што ў XV-XVII стг. ўкраінская інтэлігенца ўжывала літаратурнае мовы вялікалітоўскае. Штосьці надобра тут із "чэрноокою сестрою Вялікалітвы? яна ставіцца да свае "сінявокае сястры" горш чымся да чужога Масквы. Сьветчанні навуковых прыз вялікалітоўскасць гаспадарствае й літаратурнае мовы Вялікага Княства Літоўскага (выдрукаванае не павялікалітоўску, падаю ў перакладзе).

Проф. Н.Дурново: Введение в историю рус. языка, ч. I, Источники (Spisy Filozofické fakulty Masarykovy University v Brně, Brno 1927):

32 "У пятнацым стагодзьдзю ў Паўднёва-Заходняй Русі, што ўходзіла ў тым часе ў склад Княства Літоўскага, мова практычных твораў мясцовых гаспадарствавых урадаў, у каторай аснове ляжала адно із жывых нарэччаў беларускіх, стаецца ў тым часе й літаратурнай, у каторай ужо ў тым жа стагодзьдзю паўстаець багатая літаратура, як перакладная, так і арыгінальная; гэтай жа моваю перакладаюць і Біблю, ня кажучы ўжо праз творы не-царкоўнага характару" (бач.10).

Проф. М. Янчук: Нарысы гісторыі беларускае літаратуры, у Менску 1922, бач.41: "Беларускае кніжнае мовы ўжывалі ня толькі ў літаратуры царкоўнага характару. Ужо з канца XIV стг. яна здабыла сабе пэўнае й пачэснае месца ў літаратуры сьвецкага зьместу, што была ня менш вялізная й багатая, чымся царкоўная".

Проф. Е.Карскі: Беларусы, I, б.341: "У васьмеве старога нарэчча заходнярускага ляжыць жывая мова беларуская... Гэтае мовы аднолькава ўжывалі ў Заходняй а Паўднёвай Русі".

Проф. Е.Карскі: Беларусы, III-2, бач.16: "Вось усё тых умоваў, каторыя так або нахш высунулі ў Заходняй Русі ў ролі літаратурнае народную мову. Яна служы моваю адміністрацыі, ёю пішуць праўныя а літаратурныя памятки, ёю гамоне ўся інтэлігенца Літоўска-Рускага гаспадарства... Гэтая мова, стаўшы гаспадарствавай у гаспадарстве Літоўскім, пашырылася і ў літаратуры Паўднёва-Заходняй Русі". Prof. Walerian Kwiatkowski: Ze studium o jez. urzęd. W.K.Lit. (Alma Mater Vilnensis, praca zebrane. Londyn 1958): (Як 1385 г. быў учынены ў Крэве акт асобавае уніі Літвы з Польшчай) "Літва ўнесла да скарбніцы эўропскае культуры адзін радкі дар -- мову, што ня была ані моваю жмудзкаю ("jezykiem litewski"), ані аднэй з тых моваў, што дагэтуль у Эўропе мелі быццам права грамадзянства. Была гэта скрысталізаваная ўрадовал мова гаспадарства Літоўскага. У ёй здаўна выдавалі ўсялякія акты. Яна была моваю канцыяры Вялікага Князя. Яна была моваю ўсіх двароў, княскіх а баярскіх, таксама моваю шырокіх грамадзкіх масаў на прасьцязе ўсход-

нім а ўсходне-паўднёвым Вялікага Княства...З пачатку была яна мова вылучна ўрадовых актаў...Ужывае яе адміністраца а суды, мношца ў ёй правы-прывілеі. Наапошку, зьдзялецца Статут Літоўскі, колькі разоў рэдагаваны і ў 1588 г. выданы друкам? (бач. 133).

"Скланенне спакменьнікаў...прыраўнальна вельмі суцэльнае ё абсалютным довадам моўнае суцэльнасці жарала, з каторага пісары сіялі свой матар,ял. Значыцца, ё довадам суцэльнасці разглядае тут мовы, ды пры апірышчу на пярэдня фонэтычны даследаваньні --довадам яе беларускасці." (бач.143).

Проф.Т. Ламцёў:Беларуская граматыка, у Менску 1935: "У эпоху быцця Літоўска-Беларускага Княства склалася блізкая да жывое мовы беларускае таго часу літаратурная мова, якая была ўрадовай гаспадарствавай моваю. У гэтай мове захавалася найбагатшая літаратура як царкоўна-рэлігійная, так і праўнага зместу"(б.7).

Той жа Ламцёў(Ломтев) у"Грамматика белорусского языка", у Маскве 1956 г., кажа праз стара-літаратурную мову вялікалітоўскую:"Яна мела ўсі асноўныя рысы, каторымі характарызуецца й цяпер: у ёй былі ўжо такія характарыстычныя рысы цяперашняе мовы беларускае, як аканьне,дзеканьне а цеканьне, зацвярдзеліе р"(б.4). Prof.St.Ptaszycki(Encyklopedia Polski,т.3,1915):

36 "...мова руская запанавала ў Літве ў пусіх праявах гаспадарствавага а грамадзкага жыцця і прайшла на'т да дачыненняў прыватных. Стада яна мова ўрадова: паруску пісаны правы-прывілеі,даніны вялікіх князёў, усялякія гаспадарствавыя й прыватныя акты. Гэтаю моваю гамонаць Ягайла а Вітаўт і наступнікі іхныя аж да Зыгмона-Аўгуста; ужывае яе вышшая кляса грамадства літоўскага і стаецца яна таварыскай моваю. Мова гэтая мела ў сваёй аснове жывую мову беларускую. Гэтак утвораная мова была супольнай паўднёвай Русі"(б.349-350). "У гісторычным развоку нарэчча беларускае сталася асноваю гаспадарствавае мовы Вялікага Княства Літоўскага і культурны уплыў нацанальнасці беларускае агарнуў усі землі рускія, якія не падпадлі пад уплыў Масквы"(б.357).

Prof.Chr.:S.Stang:Die weissrussische Kanzleisprache, Oslo,1935,116 etc.38. Прызнаючы,яе гэз вялікалітоўскую проф.А.Сабалеўскі,Літва, у Менску.1967.

Як бачым, з выняткам аднаго наўчонага этнографа, М.Янчука, усі гэтыя менаваныя наўчныя-ма паведы, бо каму ж ляпей ня знаць гэтага, як не маваледам.

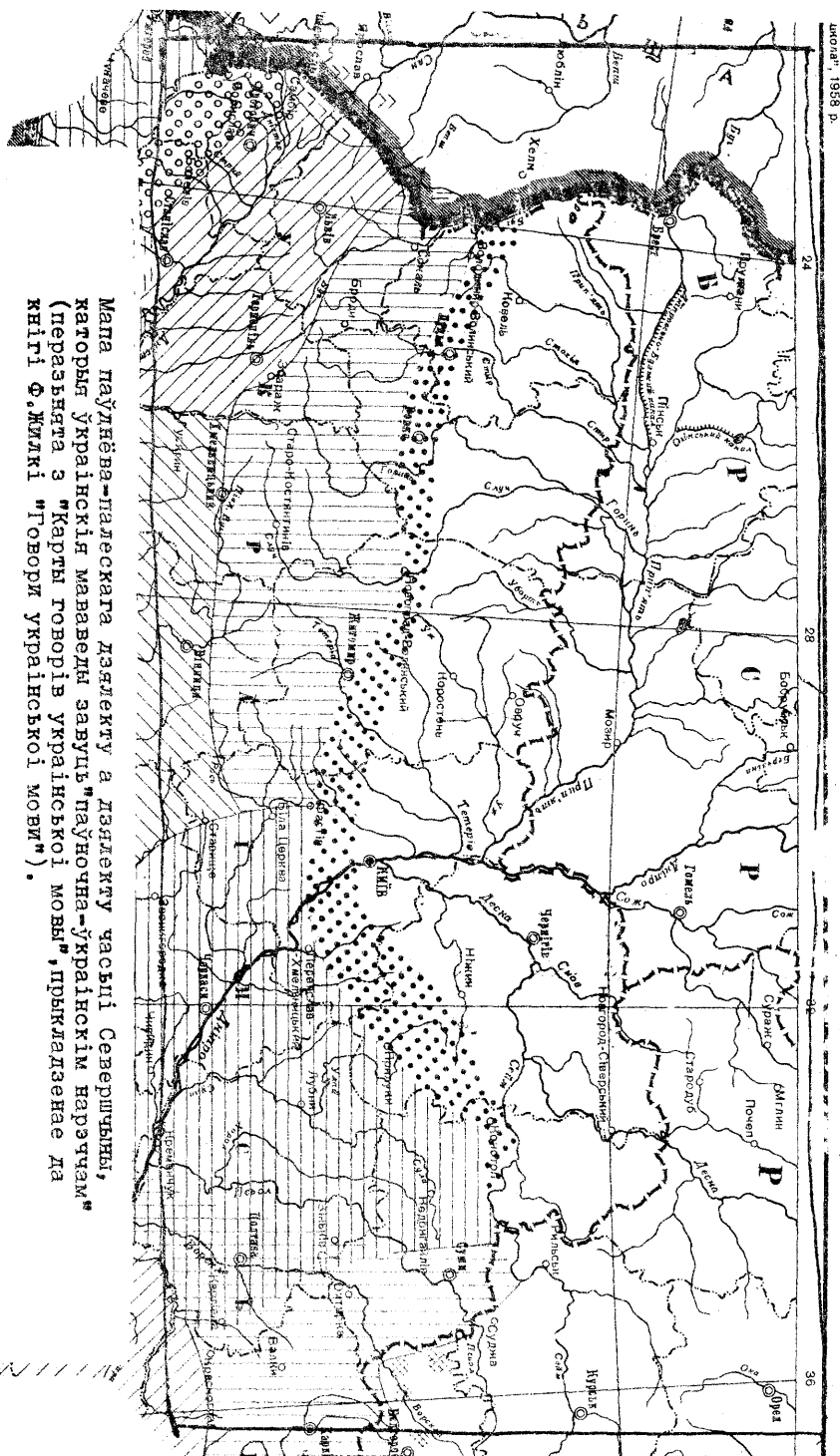
У рас.энцыклёпэдзе 1891 г.Брокгаўза а Ефрона кажацца, што"беларускаю моваю пісалі ўсі літоўскія акты й лісты" і што"яна была ўрадоваю"ад XIV стг.",запраўды і ўперад.

У перадмове да выданага ў Менску 1960 г.Акадэма Навук БССР Статуту Літоўскага 1529 г. кажацца:"Статут быў напісаны беларускаю моваю таго часу"(б.3). Статут выданы "пад рэдакцаю акадэміка А.Н.Літоўскае ССР К. Яблонскіа".

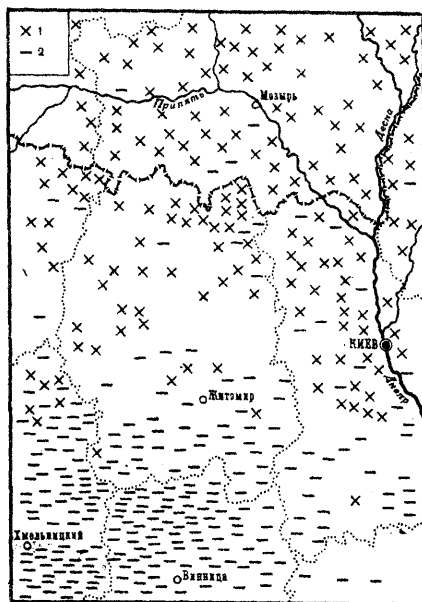
В.Седов: О происхождении Белорусов(Древности Белоруссии, у Менску 1966,б.307,прызнаець урадовую (яна ж і літаратурную)мову Вял.Кн.Літоўскага за вялікалітоўскую.

Дадам: і шмат іншых, каторых гэтта не мяную, бо ня маю пад рукою працаў іхных.

Ня будзе абмылаю асьветчыць, што гаспадарствавую й літаратурную мову Вялікага Княства Літоўскага прызнаюць за вялікалітоўскую прынамся ўсі аб'ектыўныя мававеды, што дасьледавалі мову вялікалітоўскую ў аспекце гісторычным. Я пэўны, што й паважаны проф. Чапленка гэта прызнае, калі гэтак прастудуе.

Мапа наційно-належності домінуючих і домінуючих часіві Северщини,
 котрої українські мавведи завуї "науочно-українським нареччям"
 (перезьнята з "Карти говорів української мови", прикладзенае да
 кнігі Ф. Жикі "Говори української мови").

Мэрыдзянальны топонімны профіль
 1-назовы населеных бодак на -ічы,-овічы;
 2-назовы населеных бодак на оўцы,-інцы

Зацемы

1

Меж іншага, гэта ўвесь час ё ў час. Ukraine ,выдаваным Украінцамі паангельску ў Задзіночаных Гаспадарствах Амэрыкі. Таксама на мапы The Ukrainian Quarterly вялікую часць этнографна вялікалітоўскага прасьцягу хвальшыа паказуюць як этнографна ўкраінскую.

2

Енціклопедыя украінознаўства, т. I, Мюнхн-Ньюёрк 1949, усі цытаты ўзяты з бач. 22.

3

Ведама, назоў такі штучны. Подле гісторыі і таго, якіх назоваў здаўна ўжываюць у Вялікалітве, надабе гэты прасьцяг зваць двума назовамі: тую часць, што на ўсход ад Дняпра, зваць паўднёва-северскім дзялектам, а часць правабярэжную-паўднёва-палескім дзялектам. Гэту другую часць ё можна было зваць і дзялектам дзярвянскім. Северская часць ё працягам сярэдняга дзялекту, а часць палеская ё працягам паўднёва-заходняга дзялекту. Адаіноча гэтыя часці тое, што яны, першае, належаць да паўднявога нарэчча мовы вялікалітоўскае і, другое, што падпалі пад украінскі ўплыў.

4

Ф. Жилко: Говори української мови, Київ, 1968, бач. 17.

5

Н. Дурново, Н. Соколов и Д. Ушаков: Опыт диалектологической карты русского языка в Европе (Труды Московск. Диалект. Комиссии, вып. 5, бач. 52 а наст. Е. Карский, Белорусы, т. I, 1904 г., б. I93-196, а пасьлей у яго ж "Рукой диалектологии" 1924 г., б. II7-II8. О Курило: Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів... на Чернігівщині, у Києве 1924.

6

П. Расторгуев: Северско-белорусский говор, бб. I87 а I88. (Труды постоянной комиссии по диал. рус. яз., Но 9). О. Курило: Матеріали до української діалектології та фольклористики (Іст. Філолог. Відділ Укр. Акад. Наук, збірник 85, у Києве 1928). А. Шафонский: Черниговского наместничества топографическое описание. У Києве 1851, бб. 24-25, піша: Палесьсе, эн. часць Ноўгарад-Северскага, Глухаўскага, Каралявецкага, увесь Погарскі, Імглінскі, Старадубскі, Сураскі, Навамесцікі (пасьлей Навазыбкаўскі Я. С.), заходняя часць Сосьніцкага, Горадніцкі эн. Горадненскі Я. С.) павет і сёлы Чарнегаўскага павету, на правым баку Дзясны лежачы, маюць блізу такую вымову, як у Беларусі а ў Літве...

7-8

Там жа.

9

Гл. запісы Р. Кравченки з Аўруцкага пав. (Труды О-ва Изсл. Волины, тт. У а XII. Гл. таксама "Отчет В. Каминского о поездке в Волинское Полесье для изучения народных говоров (Изв. ОРЯС,

ЗІ

т. XVI, кн. 4; т. XIX, кн. 2).

10

В. Антонович: Раскопки в стране Древлян (Археол. Комиссия. Материалы по археологии России, т. II). В. Рыбаков: Дрение Русы, б. 92, 94, 95 (Советская археология 17. 1958) падчыркуе што жыхарства, каторае на поўнач ад вададзелу памеж ракі Краснае й р. Росі, мела тую самую культуру, што ў зямлі Радзімічаў, Вяцічаў, Крывічоў і Балтаў ("литовцев").

11

Антонович, там жа; Рыбаков, там жа.

12

Ф. Волков: Антропологические особенности укр. народа (бб. 433, 435-438, 440, 444-445, 450, 452).

13

Волков, там жа бб. 468, 470, 472, 508, 515, 516.

14

Гл. П. Расторгуев: Северско-белорусский говор, б. 201 а наст.

15

Ономастыкаю заруць усі собскія імёны мовы, разам узятых, зн., хрышчоныя імёны й прозвішчы, топонімы (геаграфныя назовы) і гідронімы (назовы водаў - рэкаў, азёраў і інш.) Таксама ономастыкаю заруць часьць мапаведы, што вызукае собскія імёны. А топоніма вызукае топонімы, гідроніма - гідронімы.

16

Жилко, там жа, бб. 18, 38, 42, гл. таксама менаваную мапу.

17

В. Ганцц: Діалектологічна класіфікацыя украінскіх гаворів (Укр. Акад. Наук, у Кіеве 1923, бб. 27, 36, 53 а 64).

18

Jury Serech: Problems in the formation of Byelorussian, p. 22-23.

19

В. Бидзиля: Лютеж-ремесленный центр эпохи Зарубинецкой культуры (Древности Белоруссии, б. 154-6).

20

П. Лысенко: Археологическое изучение городов Туровской земли (Древности Белоруссии, б. 274).

21

Праз кн. Юр, а Сямёнавіча Астроскага гл. F. Konieczny: Jerzy Semenov-wicz Ostrogski w Nowogrodzie Wielkim 1450-52, str. 2 (Ateneum Wileńskie, III, зшыток 9, у Вільні 1925).

22

Паляшукі заруць Вялікаліцьвіноў непалешукоў "Палявікамі"; падобна мяшчане Вялікалітоўскія заруць "Палявымі" Вялікаліцьвіноў селявых. Лягенда выдрукаваная ў "Веда" No. 7 (12) 1952 г. б. 214.

23

Беларускі голас, Торонто 1962, No. 93, б. 1-ая.

24

Гэткія паветы паўднявога Палесься былі прылучаны да Валынскай губерні: увесь Аўруцкі павет, большая (паўночная) часьць Жытомерскага, паўночная часьць Ноўгарадзкага, балшыня Ровенскага, балшыня Луцкага, увесь Ковельскі, паўночная палавіца Валадзімерскага.

- 25 Я.Станкевіч:Пскоўскі дзялект, бач.І87,І88 (Запісы,кн. І,у Мюнхэне 1962).
- 26 Ня ўсі асабліваыцы мовы паўднявога Палесся вылічаны ў гэтым артыкуле(прыкл.,не паданы злучы да,дай,ужываныя там, ідзе ўкр.та,тай. Для вылічаных не заўсёды паказана месца запісу суцэльна ўжываных, як агульна ведамых.
Рысы мовы паўднявое Берасцейшчыны а Белападляскага пав. я свайго часу запісаваў, праходзячы з аднаго месца да другога. Памытую іх, але запісы не захаваліся.
Аўтар спадзяваўся выдрукаваць свой артыкул у газэце. Затым сыярогся цяжарыць яго цытатамі зь літаратуры. Гэта ж было ў ніжпрыведзеных зацемах праз стара-літаратурную мову вялікалітоўскую.
- 27 Прычыны гэтага хвальшу паказаны ў варт.Д.Давідовіча -Горадзенскага"Беларусь і Ёкраіна"(Веда,Но.7-10/24-27, 1953 г.,б.ІІ5.
- 28 Прыкладам, аканьне прабіваецца ў тарговай змове Смаленску зь Немцамі 1229 г. і асабліва ў лісьце Рыжан да віцебскага князя з каля 1280 г. У гэтым сустрэлася й цеканьне.
- 29 Ф.Жылко,ц.праца,б.І3.Дарма што Жылка завець мову гэтых канцыляраў літаратурнаю, была яна толькі пісочаю, бо ня мала нормаў, агульна абавязуючых.
- 30 Быў гэта,адмыі,шчаслівы гынятак, бо ў царкоўных кнігах тады яшчэ панавала царкоўна-славяншчына, праўда, з множасцай рысаў вялікалітоўскіх. Была яна вышчыненена пасьлей стара-літаратурнаю моваю вялікалітоўскаю.
31. Артыкул В.Чапленкі быў беспасярэдняю прычынаю гэтага артыкулу, быў тэю апошняю капляю,каторая сіле рэагаваць, хоць бы яна ня была найгоршая. Апрача того, не згаджаючыся з Чапленкам, можна зь ім дыскутаваць; але немагчыма ніякая дыскуся із жадаючымі"Украіны"Кн.Сьвятаслава Ігоровіча. Дыкжэ гэта было прычынаю, чаму на дыскусю з Чапленкам удзелена шмат месца ў гэтай працы. Затым няхай ніхто ня думае, што проф.В.Чапленка ё найгоршы да нас: ён адзін із лепшых.
Ё Ёкраінцы, што прыяюць народу нашаму. Як прыклад, мяную сьв.памяці антрополёга Чыкаленку. У яго ня было імпералізмы, ён быў об'ектыўны. На навуковых зборках,чытанях, ён, прыкладам, зацямяў, што Севяране а Дзярвяне -плямены вялікалітоўскія. Падчыркаваў таксама об'ектыўнасьць гісторыка й археолёга В.Антановіча ў тым, што ён паказалаў у сваіх працах Дзярвян як плямя вялікалітоўскае. Намажаль, прыяцелі нашы сярод Ёкраінцаў-пасыўныя. Затым даводзіцца лічыцца ня зь імі, але з варагамі народу нашага. На захопнасьць іхную маем заўсёды рэагаваць у сябе й вонках.
Але, станаўко рэагуючы, ня маем утажсамляцца зь імі, ня маем быць такімі да народу ўкраінскага, якімі яны да вялікалітоўскага. Не ўтажсамляйма таксама варожых да нас палітыкаў украінскіх з усім народам украінскім, але паступайма падле свайго ўздэжжлівага характару і нашае гісторычнае традыцы, не выступаема ізь сябе.

- Можна дадаць, што адной з прычынаў украінскае імпералізму да нас ё наша пасыўнасць і бясконцае цярплівосць.
- 32^в Юго-Западной Руси". Гэтага тэрміну, штучнага й русыфікачнага, ужывалі Расійцы як назву Вялікалітвы й Украіны разам. Ім і гэтага было мала, і яны яшчэ звалі "Юго-Западным Краем". Часта, адылі, "Юго-Западной Русью" а "Юго-Западным Краем" звалі адну Ёкраіну, а Вялікалітву звалі "Западной" або "Северо-Западной Русью" а "Западным" або "Северо-Западным Краем".
- 33 як "нарэчча", так і "заходнярускае"-штучныя а тэндэнцыйна-русyfikачныя тэрміны.
- 34 Як ужо зацемлена, "Западная Русь"-штучны й русyfikачны назоў Вялікалітвы, а "Южная Русь" або "Южная Россия" такі ж русyfikачны назоў Украіны. Зрусyfikаваны й лёяльны да русyfikачных тэндэнцаў Карскі таксама ўжывае гэтых назоваў.
- 35 Таксама тэрмін штучны й русyfikачны. Літоўска-Рускім ніякае гаспадарства ня звалася.
- 36 Пташчыкі завець тут мову вялікалітоўскую так, як яе ў нас звалі даўней.
- 37 Нарэччам некаторыя мававеды завуць кожную народную мову ў вадрозьненне яе ад мовы літаратурнае.
- 38 А.Пыпін:История русской этнографии, IV, П., 1892, піша, што Ліндэ заву "мову Статуту Літоўскага беларускай" (бач. 35), а на бач. 36 кажа: "Гэтак азначаў Ліндэ склад мовы беларускае. Ён не ўтажсамляў яе ані з моваю расійскаю, ані з польскаю".

Перад чытаннем папраўце ніжэй паданыя абмылы друку.

Есьць	?	Мае быць	?	Бачына! радок
адпрвах	!	адправах	!	I 3 з гары
меж УРСР, ідзе ё	!	меж УРСР і БССР, а на ўс-	!	!
	!	ход ад Дняпра да р. Дзяс-	!	!
	!	ны на тэрыторы УРСР, ідзе	!	!
	!	ё	!	!
	!	5	!	26 з долу
ізъ Любечам	!	ізъ Любечам	!	2 4 з долу
наўчонных Вальнян	!	паўночных Вальнян	!	3 18 з долу
парэджанае	!	парэджанае	!	4 18 з гары
на чале із сваім	!		!	!
князям	!	на чале із сваім князям	!	!
	!	Сьвятаславам, паўночныя ра!	!	!
	!	зам із Драгавічамі на ча-	!	!
	!	ле із князям	!	8 12 з долу
Чыкаленку	!	Л. Чыкаленку	!	32 16 з долу
Апынуўчя	!	Апынуўся	!	12 1 з гары
Як мы прышлі,	!		!	!
тата быў вышаўшы	!	Як му прышлі, тата буў	!	!
	!	вушаўшы.	!	15 19-20 з долу

Бодка 6-ая моўных асаблівасцяў на бачыне ІЗ-ай мае быць гэтка: Е дыфтонг іе зь яц на-цісьненага, а яц ненацісьненае перайшло ў е: міе́ста, мешча́нін. У мове ўкр. кажнае яц перайшло ў і: місто́, мішча́нін.

Скарачэнні назоваў цытаванае літаратуры

Ксл.-М.Каспяровіч:Віцебскі краёвы слоўнік, у Віцебску 1927.
Нарысы -Нарысы ("па") беларускай дыялектологіі, у Менску 1964.
Полесье-Полесье (лінгвістыка, археалогія, топоніміка), у Маскве 1968.

ОРЯС -Отделение русского языка и словесности Импер.Академии наук.

РФВ -Русский филологический вестник.

Шсл. - М.Шатэрнік:Краёвы слоўнік Чэрвеншчыны, у Менску 1929.

Важнейшыя працы таго ж аўтара

Прыстаўное в у мове беларускай(Родная Мова,Но.3-4,б.67.У Вільні 1930.)

й памеж а,о,е і зубнымі ў мове беларускай(там жа,б.65).

Распадабненне шыпячых у мове беларускай (там жа Н.І-2,б.27).

Prispevky k definici beloruskeho jazyka na zaklade rukopisu "Al Kitab" (Slavia,т.12,sešit 3-4,стр.357.У Празе 1933).

Беларускія мусульмане і беларуская літаратура арабскім пісьмом(Гадавік Беларускага Навуковага Т-ва,І.,б.ІІІ.У Вільні 1933).

Апытанні да збірання дыялектных і некаторых агульных асаблівасцей беларускага(крыўцкага) языка.У Вільні 1935.

Рэцэнзя Stang-a:Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen u Balticoslavia II,1936.

Мова лісту Рыскае рады 1271-1280(Запісы Беларускага Навуковага Т-ва,І.У Вільні 1938).

Падручнік крывіцкае(беларускае) мовы,граматыка,правапіс, ч. I-III.У Рэгёенсбурзе 1946.

Кароткі начыск гісторыі Крывіч-Беларусі (Веда,195Іг.,бб.33-56,65-90,97-108,124 -146, з рэзюмэ ў мове ангелькай).

Этнографічныя й гісторычныя тэрыторы й граніцы Беларусі. У Нью-Ёрку 1953.

Тое ж паангельску. У Нью-Ёрку 1953.

Некаторыя пдаўніцкія тэрміны беларускія. У Нью-Ёрку 1953.

Доля мовы беларускае (яе наважная гісторыя),з ангельскім рэзюмэ. У Нью-Ёрку 1954.

Nowa rukapisu Al Kitab Krywickaha muzeju J.Luckieviša. У Нью-Ёрку 1954.

Моўная палітыка бальшавікоў у Беларускай ССР(Беларускі зборнік,кн.2,б.49.У Мюнхене 1955).

Савецкае хваляванне гісторыі Беларусі.У Мюнхене І.1956.

Зь гісторыі Беларусі.У Мюнхене 1958.

Пскоўскі дыялект(Запісы,кн.І,б.178.У Мюнхене 1962).

Хрышчоныя імёны вялікалітоўскія(беларускія). Запісы,кн.2,б.95.У Мюнхене 1963.

Друкары Іван Хведаровіч Рагаза а Пётра Мсьціславец.У Нью-Ёрку 1969.